

Kulturna baština Senja i Senjske biskupije

Džambo, Mirjana

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:057011>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE
ZNANOSTI

Ak. godina 2019./2020.

Mirjana Džambo Šporec

KULTURNA BAŠTINA SENJA I SENJSKE BISKUPIJE
Glagoljska baština, tiskara i Sakralna baština

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Ivana Hebrang Grgić

Zagreb, 2020.

SADRŽAJ

UVOD.....	4
1. POVIJEST SENJA I SENJSKE BISKUPIJE.....	5
1.1. ANTIČKO DOBA.....	5
1.2. SREDNJI VIJEK.....	5
1.3. U VRIJEME TURSKIH OSVAJANJA.....	11
1.4. OD 17. STOLJEĆA DO DANAS.....	14
2. BLAŽ BAROMIĆ I SENJSKA GLAGOLJSKA TISKARA	18
2.1. BLAŽ BAROMIĆ.....	18
2.2. <i>BAROMIĆEV BREVIJAR</i>	19
2.3. RAD SENJSKE TISKARE.....	21
3. KNJIGE IZAŠLE IZ SENJSKE TISKARE.....	24
3.1. SENJSKI GLAGOLJSKI MISAL 1994.....	24
3.2. <i>SPOVID OPĆENA</i>	26
3.3. <i>MEŠTRIJA OD DOBRA UMRTIJA S RITUALOM</i>	28
3.4. <i>NARUČNIK PLEBANUŠEV</i>	30
3.5. <i>TRANSIT SVETOG JEROLIMA</i>	31
3.6. <i>MIRAKULI SLAVNE DÊVE MARIJE</i>	31
3.7. <i>KORIZMENJAK</i>	32
3.8. USPOREDBA SENJSKIH IZDANJA.....	33
4. NASTANAK I POVIJEST SAKRALNE BAŠTINE SENJ.....	34
4.1. RAD POD VODSTVOM VLADIMIRA KRALJIĆA.....	34
4.2. RAD POD VODSTVOM MILE BOGOVIĆA.....	35
5. ODJELI SAKRALNE BAŠTINE.....	37
5.1. BISKUPIJSKI I KAPTOLSKI ARHIV.....	37
5.2. BISKUPIJSKA KNJIŽNICA.....	39

5.3.GALERIJA BISKUPSKIH PORTRETA I DRUGIH LIKOVNIH DJELA.....	45
5.4.ZLATNI I SREBRNI PREDMETI I PEČAT.....	46
5.5.OSTALI ODJELI.....	48
ZAKLJUČAK.....	50
SAŽETAK.....	52
POPIS LITERATURE.....	54

UVOD

Predmet ovog rada je osvijetliti značaj Senja i Senjske biskupije kao tiskarskog i kulturnog središta, te ukazati na „Sakralnu baštinu“ Senja kao riznicu i čuvaricu te bogate povijesti. Entuzijasti kulturnih i znanstvenih krugova su se pobrinuli da to područje istraže, te su o toj temi napisani mnogi članci.

Prvi dio rada prikazuje povijest Senja koji je već u antičko doba bio biskupijsko središte pa sve do 25. svibnja 2000. godine kada se Riječko-senjska nadbiskupija dijeli na dvije crkvene jedinice: Riječku nadbiskupiju i Gospićko-senjsku biskupiju. Život antičkog grada Senja prekinut je dolaskom barbara, stoga se ta biskupija nakon 743. godine ne spominje u povijesnim izvorima sve do druge polovice 12. stoljeća. Senj je imao osobit značaj kao gospodarsko, političko i trgovinsko mjesto u kojem se okupljala vojska za obranu protiv Turaka kada će njegovi kanonici utemeljiti poznatu Senjsku glagoljsku tiskaru. U drugom dijelu opisano je povijesno i kulturno okruženje u kojem djeluje Senjska tiskara, uloga Blaža Baromića jednog od bitnih aktera toga vremena, koji je po povratku iz Venecije u Senju osnovao Senjsku glagoljsku tiskaru iz koje je izašlo nama poznatih nekoliko knjiga od kojih dvije inkunabule, unutar nešto više od pola stoljeća i od pojave tiska u svijetu. Nažalost ni jedna od njih nije sačuvana u Senju. U trećem dijelu su predstavljene te knjige; način tiskanja, o čemu govore, te gdje se danas čuvaju. U četvrtom dijelu je prikazana povijest osnivanja „Sakralne baštine“ Senj u želji da se na jednom mjestu sakupi sva kulturna vrijednost Senjske biskupije. Opisano je vodstvo i zasluge Vladimira Kraljića i Mile Bogovića za stvaranje „Sakralne baštine“. Peti dio donosi što se nalazi u sastavu „Sakralne baštine“ Senj i detaljnije opisuje neke dijelove te baštine. Biskupijska knjižnica je značajan dio „Sakralne baštine“ čiji je fond 1989. godine sadržavao 19 869 svezaka. U njoj se čuvaju dvije inkunabule koje nisu obrađene, nisu na popisu inkunabula u Hrvatskoj i tiskane su izvan Hrvatske. Istraživački dio rada je vezan za te dvije inkunabule i *Spovid općenu* čiji se originalni primjerak čuva u Samostanu sv. Franje Ksaverskog u zbirci „Glagolitica“ Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša. One nisu samo baština koja se čuva na području Gospićko-senjske biskupije i Zagrebačke biskupije nego su one i spomenici Europske i svjetske pismenosti, te ih je zbog toga potrebno istraživati i predstavljati znanstvenoj i općoj javnosti. Hrvatske inkunabule su prilog najznačajnijem otkriću novoga vijeka i svjedočanstvo o kulturnom dostignuću malog naroda u odnosu na velike europske narode i to u teško vrijeme turskih osvajanja.

1. POVIJEST SENJA I SENJSKE BISKUPIJE

1.1. ANTIČKO DOBA

Senija¹ se spominje još u antičko doba kao središte šire zajednice, te kao jedna od važnijih luka na istočnojadranskoj obali. Tijekom 4. i 5. stoljeća kršćanstvo je već prodrlo u područje Senije i kršćanska Crkva preuzima vodeću vjersku ulogu. U poslanici pape Inocenta I. (401.-417.) spominje se prvi poznati senjski biskup Laurencije,² dakle, već je postojala organizirana kršćanska zajednica, a njeno biskupijsko sjedište je Senija. O tome svjedoče ostaci vjerskih objekata, vjerojatno bazilike, podignute u blizini Magnae Matris – rimskog poganskog vjerskog objekta, a vremenski ju se okvirno smješta u 4.-5. stoljeće. Kasnoantički mozaik sastavljen od crno-bijelo crvenih kamenčića s motivom Salomonova čvora pronađen je pred ulazom u današnju katedralu, te svjedoči o organiziranoj zajednici, a povijesno relevantni podatci svjedoče o postojanju senjske biskupije, te indirektno o senjskoj katedrali.³ Drugi senjski biskup spominje se u zakoniku koji je papa Hadrijan I. (772.-795.) darovao franačkom kralju Karlu, a u kojem se nalazi popis biskupa koji su prisustvovali na Kalcedonskom saboru 451. godine i među njima Maximus Segnienis. Možda je Senjska biskupija postojala i prije, ali u tradiciji nemamo ništa o njenom osnivaču niti o vremenu osnutka.

1.2. SREDNJI VIJEK

Život zajednice i samog grada Senja prekinut je prodorom barbara o čemu svjedoče arheološki nalazi ruševina antičkih objekata koji su prekriveni gareži, a stanovništvo je vjerojatno sa svojim svećenicima i biskupom na čelu izbjeglo na Krk.⁴ Stoga se u povijesnim izvorima nakon 743. godine ne spominje Senjska biskupija sve do sredine 12. stoljeća. Misli se kako je pokrštenje u ove krajeve došlo iz obližnjih otoka jer su Crkvenu jurisdikciju nad njima imale otočne biskupije. Iz vijesti u 13. stoljeću koje donosi Toma Arhiđakon stoji „krčka biskupija drži veći dio župa koje u njegovo vrijeme pripadaju senjskoj“, jer ova tada nije postojala.⁵ Zaoštavanjem sukoba između

---

¹ Glavičić, M. Značenje Senije tijekom antike. // Senjski zbornik br. 21 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj – Senjsko muzejsko društvo, 1994. Str. 41.-58.

² Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku. // Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj – Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str 31.-48.

³ Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015.-2016. Str. 235.-326.

⁴ Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku. // Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj – Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str. 31-48.

⁵ Isto.

Mletačke Republike i Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva dolazi do promjena u Crkvenoj organizaciji. Zadarska metropolija se osniva 1154. godine, a izdvajanjem Krčke i Rapske biskupije jasno se vidi što smjera Venecija; izdvojiti to područje od Crkvenog i od političkog utjecaja hrvatskog kopna i ugarsko-hrvatskog kralja. Reakcija na takav postupak je zabrana upravljanja tim biskupima nad hrvatskim kopnom, te nova organizacija Crkvene hijerarhije u kojoj je veliku ulogu imao ugarsko-hrvatski kralj Stjepan III. On potvrđuje splitskom nadbiskupu pravo na Krbavu, Bužane, Plas, Vinodol, Modruš i Novigrad. Lika, Gacka i Senj se ne spominju i pretpostavlja se kako su već tada Gacka i Senj pripadale novouspostavljenoj Senjskoj biskupiji.⁶ Postojala su neslaganja oko granice između Senjske i Ninske biskupije o kojima svjedoči ukor pape Aleksandra III. (1159.-1181.) senjskom biskupu Mireju, što je siguran spomen o postojanju obnovljene Senjske biskupije. Mirej je vjerojatno odbio poslušnost, te mu je tek nakon sankcija i postignute nagodbe vraćena biskupija i prihodi najkasnije 1178. godine. Biskup Mirej se ne miri s gubitkom Like, te čeka pogodnu situaciju da vrati ono što je izgubio i to mu polazi za rukom na Splitskom saboru 1185. godine. Na Crkvenom saboru u Splitu su određene nove granice biskupija i osnovana je Krbavska biskupija. Uz razgraničenja koja su jasno određena od Splitskog sabora također je sigurno kako senjski biskup od tada stoluje u Senju. Ta Crkvena organizacija će uz manje izmjene potrajati sve do provale Osmanlija. Poslije pisma pape Inocenta I. (402.-417.) senjskom biskupu Laurenciju prvi spomen Senjske biskupije iz 1169. godine.⁷ Međutim nema značajnijih arheoloških nalaza koji bi osvijetlili postojanje prethodnika senjskog biskupa Mireja (oko 1154. do oko 1179.).⁸ No, čim postoji biskup morala je postojati i biskupija koja je imala svoje granice, ali da bi mogla funkcionirati morala je imati kaptol i katedralu.

Kaptol je možda postojao i prije, ali o njegovu utemeljenju nema podataka do godine 1185. kada počinju njegovi akti, a nadarbinu mu daju Frankopani 1260. godine.⁹ Kaptol je u početku imao tri kanonika, a kasnije njih više. Iz spora koji je nastao nakon smrti biskupa Jurja 1333. godine vidljivo je da je Kaptol do tada imao pravo biranja biskupa, jer je izabrao biskupa Bernarda kojeg

---

⁶ Isto.

⁷ Bogović, M. Povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske i Srednji vijek. *Fontes*, 07 (1), 2001. Str. 21-32. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/54995> (10. 10. 2020.)

⁸ Glavičić, A. Novi nalazi starohrvatskog pletera // Senjski zbornik br. 29 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2002. Str. 29.-31.

⁹ Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku. // Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str. 31-48.

potvrđuje splitski nadbiskup, a papa Ivan XXII. je imenovao za biskupa augustinca Ivana iz Pise.¹⁰ Spor je dugo trajao, te ga je pokušao riješiti i papa Benedikt XII., ali na kraju se spominje senjski biskup fra Ivan koji je ipak postao senjskim biskupom i Statutom riješio to pitanje kako više ne bi bilo takvih nesporazuma. Poznata su tri prijepisa Kaptolskog statuta iz 1380. godine koja se nalaze u Arhivu HAZU i čije vrijeme nastanka osporava M. Bogović, te ih smješta u 1340. godinu.¹¹ U Statutu je 31 odredba kojom se propisuju prava biskupa i 12 kanonika koji biraju župnike u senjskom okružju. Prihodi biskupije su uglavnom biskupijska desetina, a o biranju biskupa ne piše ništa i biskupi su od tad uglavnom stranci koje bira papa. Jedna od važnijih djelatnosti Senjskog kaptola je posjedovanje i legalizirana upotreba pečata koja je povlastica kralja Žigmunda dana 25. listopada 1392. godine. Njime su od tada ovjeravani svi važni dokumenti, a Žigmundova povlastica je obnavljana sa svakom društvenom promjenom. Nezaobilaznu ulogu odigrao je Kaptol i u promicanju glagoljske pismenosti, posebno u vrijeme neposredne turske opasnosti, kada će njegovi kanonici biti utemeljitelji poznate Senjske glagoljske tiskare.¹²

Sakralni objekti na području današnje katedrale nastaju jedan na drugom ili se nadograđuju još od antičkih vremena, ali prvi pisani izvor koji spominje senjsku katedralu potječe iz godine 1271. kada Senjani ispred nje biraju svog kneza Vida Frankopana. Arheološki nalazi sakralnih objekata na području gdje je nastala senjska katedrala govore o antičkoj građevini, hramu gdje su pronađeni dijelovi natpisa i skulptura rimskog božanstva Velike Majke bogova (Magna Mater Deorum) kao i ostatci još nekih kipova iz 2. i početak 3. stoljeća. Kasnoromanički već spomenuti mozaik od crno-bijelo crvenih kamenčića, pronađen na trgu Cimeter pred ulazom u današnju katedralu vjerojatno pripada ranokršćanskom sakralnom kompleksu koji je podignut u blizini poganskog hrama, te svjedoči o organiziranoj kršćanskoj zajednici u Senji na prijelazu 5. u 6. stoljeće.¹³ Povijesni izvori spominju senjskog biskupa koji je sudjelovao na Kalcedonskom saboru, dakle postojala je biskupija, a indirektno i senjska katedrala. Pronađena su i tri starokršćanska ulomka kasnoantičke ornamentalne kamene plastike datirana u 5. ili 6. st. na mjestu nekadašnje stare

---

¹⁰ Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku. // Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str. 31-48.

¹¹ Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015. Str. 235.-325.

¹² Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku.//Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str. 31-48.

¹³ Lokmer, J. piše na temelju Starac, R. 1999.g 81.- 84., a Nekić, D. na temelju Glavičić, M. 1993.97.-98. dakle prvi govori o prijelazu iz V. u VI. st. (240. str.) dok drugi govori o prijelazu iz 4. u 5. st.

senjske biskupske rezidencije s južne strane svetišta katedrale, a vjerojatno su pripadali oltarnoj pregradi ili sarkofagu neke važnije, tada poznatije crkvene ličnosti. Ne zna se kako je točno izgledala ta kasnoantička katedrala, niti biskupijski kompleks, ali je zasigurno da je postojala. Antička Senija je potpuno porušena i spaljena oko 600. godine s prodorom Hrvata (Slavena) i Avara, u Istru i Dalmaciju, a samim tim i katedrala.¹⁴ Smatra se kako je domaće stanovništvo sa svojim svećenicima pronašlo utočište na otoku Krku, a kasnije i prema gradu Krku. Tamo su na starom liburnskom naselju Maloj Luci, nedaleko od Baške, a nasuprot Senju izgradili gradsko naselje i organizirali život zajednice koja se vjerojatno pastoralno brinula za one koji su ostali na kopnu. Kada se situacija smirila i uspostavila se politička i vojna sigurnost, pod bizantskim, a kasnije pod franačkim i hrvatskim gospodstvom, potomstvo izbjeglih stanovnika Senije vraća se u Seniju. U to vrijeme tih triju vlasti Senj se razvija kao naselje, grad. Ulomak pletera iz Senjske Plave vile, dio je neke raskošnije crkve, a možda i stare senjske crkve ili pak katedrale biskupa Mireja ili nekog od njegovih prethodnika.¹⁵ Taj ulomak koji ima sličnosti s nekim pleternim spomenicima iz Osora datiran je u 11. stoljeća i izraz je novog vremena romanike. Senjska ploča s glagoljskim natpisom: „ V IME OTCA I SINA I SVETOGA DUHA“ i ornamentom – lozicom sličnoj onoj na Bašćanskoj ploči, čiji je nastanak datiran na početak 12. stoljeća, poklapa se s prvim spomenom grada Senja nakon antike 1116. godine.¹⁶ Ta ploča poput starijeg Krčkog natpisa, Valunske i Bašćanske ploče govori ne samo o povezanosti Krka i Senja u administrativnom i vojnom, nego i o kontinuitetu života i kršćanstva, ukorijenjenosti glagoljice u Senju i kvarnerskim otocima, kao posljedica procesa naseljavanja Hrvata prvo na istočnu obalu Jadrana, gdje su se u Seniji prvi put susreli s morem, te nastavili prodirati dalje na otoke i prema Istri. M(agister) Iacobus nešto je značajno učinio - 1134., vjerojatnije 1184. godine - oko izgradnje zvonika, dogradnje ili uređenja pročelja crkve u gradu o čemu govori stari natpis u kamenu koji je postojao sve do 19. st. Pretpostavlja se da je Magister Jakov bio majstor koji je završio gradnju zvonika, značajniji popravak ili dogradnju katedrale za vrijeme biskupa Mireja. To vrijeme je bilo vrijeme velikih gradnji na senjskom području kad je u 11. i 12. stoljeću. izgrađeno više benediktinskih samostana s crkvama. Stoga je izvjesno da je prethodno spomenuti ulomak Senjske ploče, svjedok te velike

---

¹⁴ Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015. Str. 235.-325.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

graditeljske aktivnosti, ploča kamenog namještaja katedrale biskupa Mireja ili nekog prethodnika.¹⁷

Grad je stradao u velikom požaru 1239. godine, bio je opustošen i spaljen. Postoje različite teorije tko je to učinio; Mlečani, netko iz unutrašnjosti Hrvatske, rezultat pobune siromašnog iscrpljenog stanovništva protiv feudalaca ili čak templari.¹⁸ U tom požaru je oštećena ili u potpunosti stradala senjska katedrala sv. Marije. Ostatak te katedrale mogao bi biti kameni dio pročelja današnje katedrale koji je sigurno stariji od ciglenog dijela, te stari zvonik na kojem je prema tradiciji bila ploča s oznakom tisućite godine i koji je stajao pred katedralom sve do potkraj 19. stoljeća. Frančišković smatra da zvonik nije iz najstarijeg razdoblja, nego da je kao neukusna građevina sagrađen kasnije, te je tijekom 16. stoljeća služio kao toranj – kula za promatranje. Taj zvonik je 1826. godine pregrađen i popravljen, te je dobio novi izgled, tj. lukovicu na vrhu, a potpuno je porušen 1900. godine.¹⁹ Uz katedralu je postojao još jedan zvonik do četrdesetih godina 20. stoljeća, a nalazio se iza svetišta današnje katedrale, te kasnije uklopljen u biskupsku kuriju odnosno župni dvor, što bi značilo da je katedrala imala dva zvonika. To bi mogao biti zvonik koji je možda u 12. stoljeću izgradio M(agister) Jakov, a koji je srušen bombardiranjem u Drugom svjetskom ratu.²⁰ Obnovom katedrale i konzervatorskim radovima nakon Drugog svjetskog rata došlo se do nalaza na temelju kojih je Melita Viličić načinila idealnu rekonstrukciju jednobrodne romaničke katedrale sa zvonikom i trgom vjerojatno nastale sredinom ili krajem 13. stoljeća.²¹ Senjska se katedrala, posebno svojim pročeljem izdvaja iz cjelokupne istočne jadranske tradicije time što je jedina građena opekom. U to vrijeme izgrađene su mnoge crkve, samostani i vjerski objekti.²² Papa Inocent IV. posvećuje u Lionu 1247. godine biskupa Filipa, franjevca za senjskog biskupa. Bio je iz kruga papinskih suradnika i nije bio glagoljaš. Dana 29. ožujka 1248. godine biskup Filip dobiva od pape Inocenta IV. pismom pisanim u Lionu dopuštenje uporabe glagoljice

---

¹⁷ Isto.

¹⁸ Strčić, P. Prilog o Senju u 13. i 14. st. za uspona knezova krčkih, načelnika i knezova senjskih // Senjski zbornik br. 34. / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2007. Str. 161.-196.

¹⁹ Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015. Str. 235.-325.

²⁰ Vidi bilješku 12.

²¹ Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015. Str. 235.-325.

²² Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku. // Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str. 31-48.

(i staroslavenskoga jezika) u bogoslužju, i to u onim krajevima gdje već postoji spomenuti običaj, naravno na području Senjske biskupije, ali i šire.²³ Službeno odobrena praksa glagoljanja u senjskoj katedrali se održala do sredine šezdesetih godina 20. stoljeća. Tim pismom senjska je katedrala postala glagoljaška katedrala i stoljećima je bila jedina katedrala biskupa glagoljaša u Katoličkoj crkvi. Glagoljica i staroslavenski jezik postaju ravnopravni dio opće Crkve, ne samo nekih seoskih župa i poneke redovničke zajednice nego i jezik svečanog biskupskog bogoslužja.²⁴ To dopuštenje smatra se temeljem uzlaznog razdoblja hrvatske glagoljske kulture 15. i 16. stoljeća. Pretpostavlja se kako je upravo biskup Filip, osoba od povjerenja papinskog dvora, intelektualac širokog duhovnog i kulturnog kruga mogao ostvariti gradnju romaničke jednobrodne senjske katedrale i zvonika. Senjskom biskupijom upravlja oko tridesetak godina kao utjecajna politička i crkvena ličnost. Prvi sigurno datirani i sačuvani spomenik u katedrali je grobna ploča biskupa Ivana de Cardinalibusa iz 1392. godine. Dao ju je podići njegov nećak, kasnije biskup Leonardo, a smještena je iznad vrata koja vode u sakristiju.²⁵ Katedrala u 15. i 16. st. nije pretrpjela neke veće izmjene. Promjena je moglo biti samo u unutarnjem uređenju i oltarima, dok je vanjski izgled ostao isti sve do 18. stoljeća.²⁶

Nakon što su templari 1242. godine otišli iz Senja knezovi Krčki nastoje domoći se Senja i tako zaokružiti svoj posjed u Vinodolu s onim u Modrušu. Imajući naklonost Bele IV. kojeg su sakrili od Tatara uspijevaju u tome, te 20. lipnja 1271. godine senjski građani izabiru krčkog, modruškog i vinodolskog kneza Vida IV. za vječite upravitelje grada. Time su postali patroni nad Krbavskom i Senjskom biskupijom, a to pravo im potvrđuje kralj Stjepan i kralj Ladislav IV. Kumanec 1289. godine.²⁷ Senj postaje najvažnije lučko, trgovačko, prometno i gospodarsko središte sjevernog Jadrana, a nalazi se na najkraćem i najbržem putu nazvanom od 13. stoljeća *via regis* ili *via magna*. Senj je važno trgovačko središte i jedina luka kraljevina Ugarske i Slavonije. U 14. stoljeću Senj je živahno gospodarsko, političko, trgovinsko mjesto u kojem se okupljala vojska za obranu protiv

---

²³ Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015. 235. – 325. str.

²⁴ Isto.

²⁵ Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku. // Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str. 31-48.

²⁶ Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015. Str. 235.-236.

²⁷ Isto.

Turaka. U Senju su uz konzulat Dubrovačke Republike, bili i konzulat Mletačke Republike, Ankone, luke papinske države i Katalonije. Radi svog značaja Senj je vrlo poželjan za Mlečane. Kako bi zaštitili grad sustavno ga opasuju zidinama, a 1308. godine je izgrađen i kaštel. Već u prvoj polovici 14. stoljeća uz katedralu je djelovala katedralna škola za glagoljaše. Zanimljiv svjedok toga vremena je u Sakralnoj baštini izloženo zvono gotičke profilacije iz 1362. godine s latinskim natpisom koje je vjerojatno bilo na starome zvoniku senjske katedrale, gdje je bilo još zvona iz toga vremena, a koja nisu sačuvana.²⁸ Tijekom 14. i 15. stoljeća u Senju djeluju glagoljski skriptorij, a grad Senj je od 12. do 16. stoljeća jako središte prepisivanja i ukrašavanja knjiga, gdje su postojali skriptoriji i knjigoveška radionica.²⁹ Najplodonosnije, najsajjnije razdoblje senjske, kulturne povijesti je zasigurno Frankopansko i Korvinovo, predtursko i preduskočko razdoblje, najvećim dijelom posljedica ekonomskog procvata. Ekonomsko stanje u 15. i početkom 16. stoljeća omogućuje jači razvoj zlatarske djelatnosti domaćih majstora, a Senj postaje uz Rijeku zlatarsko središte Primorja, Kvarnerskih otoka i svoga zaleđa – Gacke.

1.3. U VRIJEME TURSKIH OSVAJANJA

Promjene koje će značajnije utjecati na biskupiju je nadolazeća opasnost od Turaka i pad Bosne 1463. godine čime se stanje ugroženosti proteže na ovo područje. Situacija će biti još teža s porazom Hrvatske vojske na Krbavskom polju. 1493. godine, a posebno s turskim osvajanjem Like i Krbave 1527. godine. Područje biskupije je stalno ugroženo i podložno pljačkama, te je u 16. stoljeću imalo samo tri župe Senj, Otočac i Brinje. Opadanje ugleda i moći Frankopana druga je poteškoća koja se odrazila na život biskupije, osobito nakon smrti Nikole Frankopana kada sinovi 14. lipnja 1449. godine dijele očevu baštinu, te osim političku žele imati i crkvenu vlast svaki na svom području. Među njima vladaju velike nesuglasice, nesložna braća neće moći obraniti svoje posjede i usprkos nastojanju Mlečana ne žele se međusobno pomiriti. Sve je bilo uzalud pa i mletačko zalaganje kod pape za obranu Hrvatske od Turaka. Frankopansko upravljanje gradom Senjom završava kada je Matijaš Korvin zauzeo Senj, koji će u kasnijim stoljećima prerasti u Vojnu krajinu, vojnu i administrativnu jedinicu izdvojenu iz pravnog sustava banske Hrvatske i u kojoj će Senj ostati naredna četiri stoljeća.³⁰ Crkvene prilike su također turbulentne. Žigmund, sin Nikole Frankopana koji je dobio Otočac i Gacku pokraj samostana i crkve gradi kaštel iste godine,

---

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

daruje Crkvu, te poziva šest svećenika kojima daje biskupsku kuriju, tj. kuću koju je senjski biskup imao u Otočcu. Darovnicom Crkvi i okupljanjem svećenika za službu župnika Žigmund priprema teren za osnivanje biskupije, a papa Kalist III. njegovom zahtjevu za osnivanje biskupije udovoljava 13. listopada 1460. godine, te tako nastaje Otočka biskupija.³¹ Dominikanac Blaž Nikolić imenovan je prvim biskupom. Biskup senjski kao ni kralj Matija Korvin nisu zadovoljni takvom situacijom svaki iz svojih razloga. Radi toga kralj piše papi Pavlu II. pismo i nastoji diskreditirati biskupa Blaža „zbog nečasnog života i raznih izdajničkih akcija.“ Neki autori poput M. Bogovića smatraju da je Otočka biskupija postojala formalno, a da stvarnu vlast ima senjski biskup. Iako je postojao i ugovor o ponovnom sjedinjenju odnosno vraćanju otočkog dijela senjskoj biskupiji, taj ugovor nije ispoštovan, a biskupija nestaje pod udarom Turaka. Porazivši hrvatsku vojsku na Krbavskom polju 1493. godine osmanlije su razorile u širem senjskom zaleđu gradove i utvrde, poharali sela i natjerali stanovništvo u bijeg. U Senju život nastoji teći kao da turske opasnosti nema. Gradi se, odnosno najvjerojatnije proširuje ili dograđuje nova sakristija katedrale o čemu svjedoči natpis iz 1497. godine na nadvratniku ulaza sakristije sa strane svetišta s imenom, vjerojatno njezina graditelja, biskupa Andrije Campana de Mutina.³² Neki smatraju kako i nije tada nastao, nego da je odnekud prenesen. Drugi pak smatraju kako je upravo taj biskup zaslužan za veći opseg gradnje u katedrali; novi oltar, propovjedaonica u blizini svetišta s pristupom iz sakristije. Prema dokumentu od 16. kolovoza 1496. godine taj biskup je poslao žakana Andriju prikupljati priloge za kupnju orgulja. Poznat je iz tog vremena i drugi oltar, vjerojatno ankonitanske kolonije u Senju, taj oltar dobiva *Missale in carta pecora* tiskan u rimskoj tiskari 27. travnja 1475. godine.³³ *Missale in carta pecora* darovan je katedrali 27. kolovoza 1494. godine, smo dvadeset dana poslije nego je dovršeno tiskanje prvijenca senjske glagoljske tiskare što ga je priredio i tiskao senjski kanonik Blaž Baromić. Već 1463. godine Osmanlije dolaze po prvi put pod Senjske zidine, nakon Krbavske bitke, a početkom 16. st. osmanlijska opasnost je znatno povećana i grad je skoro osvojen i uništen. Senjom upravljaju u kraljevo ime kapetani, a grad brane plaćeni vojnici uz financijsku pomoć pape Leona X. (1513.-1521.) i pape Klementa (1523.-1534.),

---

³¹ Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku. // Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str. 31-48.

³² Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015. Str. 235.-236.

³³ Isto.

očito ganutih pisanjem i traženjem pomoći knezova Frankopana, senjskih kapetana, Senjskog kaptola, grada Senja, ali i govorom modruškog biskupa, Zadranina Šimuna Kožičića na Lateranskom saboru koji je nakon smrti biskupa Blažiolovića bio upravitelj senjske biskupije. Svi brane Senj jer ga smatraju ključem obrane Istre, Furlanije, Slavonije, Hrvatske i na koncu Italije. Kapetani Senja Petar Kružić i Klisa Grgur Orlović predvođe Senjane i brojne uskoke iz Bosne i Hercegovine i Dalmacije, te ostvaruju prve uspjehe nad Turcima. Padom Klisa i pogibijom Petra Kružića 1537. godine Senj postaje glavno i jedino uskočko uporište. Time započinje najkrvavije razdoblje senjske povijesti. Senjska biskupija je spaljena na Senj, Otočac, Brinje, ali stvarno nije prelazila senjske gradske zidine. Gradsko stanovništvo je raseljeno, a naseljavaju se prebjezi - uskoci i izbjeglice iz zaleđa, osobito nakon pada Jajca 1528. godine. Senj se pretvara u ratni logor u kojem vlada oskudica i bijeda.³⁴ Pomoći nema dovoljno, oružje se priskrbljuje spretnošću vojnika i otimanjem od Turaka, a tako se teško odolijevalo Turcima. General Ivan Lenković se odlučuje na beskrupulozan potez usprkos otporu Frankopana, te ruši sve građevine, crkve, i samostane izvan zidina grada koje su već dijelom porušili Turci i tim materijalom podiže od 1551. do 1558. godine na brdu iznad Senja monumentalnu i neosvojivu tvrđavu Nehaj u čijim temeljima ostaje mala i tamo već od početka 12. stoljeća utvrda sa crkvom sv. Jurja Castelluz.³⁵ S te tvrđave branio se grad Senj i cijeli sjeverni Jadran koji je bio ugrožen moćnom ratnom mornaricom. U gradu toga vremena smještena je vojska s kojom dolazi i protestantizam koji nije uspio uhvatiti korijena u Senju. Krivo se tumačilo kako glagoljski natpis koji je prema Kukuljeviću stajao na pročelju senjske katedrale, a danas se čuva u Povijesnom muzeju svjedoči da je protestantizam uhvatio korijen u Senju. Međutim ta neistina je otklonjena ponovnom obradom glagoljskog natpisa iz 1450. godine gdje je nedvojbeno utvrđeno da je on povijesni izvor o organizaciji vlasti u Senju, a ne dokaz o postojanju protestantizma.³⁶ Senjski biskup Antun de Dominis s nekoliko kanonika pogiba predvođeci Senjane i uskoke 1596. godine u obrani Klisa. Uspomena na taj događaj su ključevi grada Klisa koji se čuvaju u riznici katedrale. Njegov nećak Marko Antun (Markantun) de Ddominis (1560.-1624.), nasljednik na biskupskoj senjskoj stolici, bivši isusovac, profesor na padovanskom sveučilištu, znanstvenik, kritičar papine vladavine Crkvom, preuranjeni zagovornik

---

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Valentić, M. Kameni spomenici Hrvatske : XIII. – XIX stoljeća. Zagreb : Povijesni muzej Hrvatske, 1969. Dostupno na: http://www.hismus.hr/media/documents/izdavastvo/ID-1-1969_Kameni_spomenici_Hrvatske_XIII-XIX_stolje%C4%87a.pdf (10. 10. 2020.)

ekumenizma u svom izvještaju opisuje senjsku katedralu kao ruševinu s napola urušenim korom, na koji se urušio dio svoda, oltari su neuređeni, kanonika je šest umjesto dvanaest, pripravnika četiri do pet. Biskup nema nikakvih stalnih prihoda, a izvan zidina su samo dva naselja Brinje i Otočac u kojima je biskup duhovni gospodar, a sve drugo je uništeno i nezaštićeno.³⁷ Biskup Markantun de Dominis napušta Senj nakon uskočkih ubojstava i paljenja biskupskog dvora. Mjesto mu je dano na mletačkom području u Splitskoj nadbiskupiji, a Senjani su tražili da vrati dragocjenosti koje je odnio. Senjska biskupska stolica je jedno vrijeme prazna, a onda na nju dolazi biskup Marcel Markezi – Marchesi (1605.-1613.) koji je i upravitelj Modruške biskupije. Bio je vojni stručnjak, dakle primjereno vremenu i stanju u gradu. Duhovno stanje biskupije bilo je osobito u lošem stanju. Senjski biskup Vincenzo Martena boravi u Senju samo kratko (1613.-1617.), užasnut je stanjem biskupskog dvora koji je 1601. godine zapaljen i ne dobro popravljen, zbog toga traži papu dopuštenje za boravak u Rijeci. Biskupi s kraja 16. stoljeća i skoro cijelo 17. stoljeće stanuju izvan Senja: u Bakru ili u Rijeci, odnosno na Trsatu što će se loše odraziti na katedralu i biskupski dvor. Izvještaj biskupa Martena iz 1615. govori kako je u gradu tek 500 kuća i 2000 stanovnika, vjersko znanje loše; zastarjele pobožnosti, čak i praznovjerje, svećenika 11, nemaju prihoda osim iz vlastite obitelji, službu obavljaju na ilirski način, znaju čitati i pisati glagoljicu, a na tom jeziku nemaju ništa što im je potrebno za dušobrižnički posao. Uvjeta za osnivanje glagoljske tiskare, također nema.³⁸ Prema svjedocima u postupku imenovanja biskupa Ivana Krstitelja Agatića iz 1617. godine kaže se kako katedralu treba popraviti, ali njena unutrašnjost se opisuje kao lijepu, orgulje malo lošije, zvonik lijep, dakle puno drugačije nego prvi izvještaj. Očito je svako gledao iz svoje perspektive i iz okolnosti iz kojih je dolazio.

1.4. OD 17. STOLJEĆA DO DANAS

Uistinu 16. stoljeće i početak 17. stoljeća u Senju je vrijeme krvavih i teških borbi i ne samo u Senju nego i u cijeloj europskoj civilizaciji, a pomoć i u hrani i u oružju je neredovita i nedostatna. Ne čudi da su Hrvati u tom razdoblju zaslužili naziv *antemurale cristanitatis*. Naziv je to koji je papa Lav X. dao Hrvatskoj godine 1519. godine.³⁹ Nakon toga biskupije senjska i modruška

---

³⁷ Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015. Str. 235.-236.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto str. 308., bilješka 497.

(krbavska) organizirane su tako da su trajno sjedinjene u osobi senjskog biskupa. Sva izvješća o imenovanjima biskupa od 1647. godine pa do 1695. govore kako katedralu treba popraviti i kako je u lošem stanju, što je najvjerojatnije posljedica potresa što je 1648. godine zadesio Senj.⁴⁰ U 18. stoljeću teritorij senjske i modruške biskupije se naglo povećava oslobađanjem Like od Turaka 1689. godine i pripojenja tog teritorija ovim biskupijama. Sada ta biskupija po teritoriju i ljudstvu postaje veća i moćnija što će biti pozitivno i za obnovu katedrale u Senju. Vojna uprava još uvijek je ograničavala i gradske i crkvene slobode, što senjsku (patricijsku) krv tjera na pobunu – 1696. godine u Senju izbija patricijska buna, a biskupi šalju stalne pritužbe Generalatu u Karlovcu i caru u Beču. Otvaraju se nove perspektive koje je 1700. godine Pavao Vitezović zacrtao kao politički program u djelu *Croatia rediviva* (Oživljena Hrvatska). U 18. stoljeću biskupi više ne borave u Rijeci, Bakru i na Trsatu nego su pretežno u Senju. Biskup Martin Brajković (1698.-1703.) popravljajući biskupijski dvor i njezinu stolnu crkvu u starom obliku i opsegu. Njegov nasljednik Kolman pl. Bedeković Komorski (1704. - 1709.), temeljito preuređuje katedralu, proširuje svetište, a kanonik Ivan Franjo Čolić svojim novcem 1706. godine podiže pozlaćeni drveni oltar. Kanonik je pred oltar stavio tri kandila, proširio sakristiju i obdario katedralu dragocjenostima. Još veći zahvat učinio je Adam Benedikt grof Ratkay (1709. - 1717.), koji je srušio pobočne zidove i stari strop, te sada podigao više zidove i najvjerojatnije povisio i pročelje, postavio novi strop i proširio svetište. Prva obnova je završena za Nikole Pohmajevića (1717. - 1730.) koji je bio Ratkayev generalni vikar, te vodio sve poslove oko obnove stolnice. Za vrijeme biskupa Pohmajevića izgrađen je biskupski tron koji je oštećen u bombardiranju u II. svjetskom ratu, dio je obnovljen i može se vidjeti u Sakralnoj baštini Senj. Prema izvješću biskupa Pohmajevića katedrala tog vremena ima dvije kapele s jednim oltarom i propovjedaonicom, ostalih oltara je još pet, a na groblju oko crkve su još tri kapele.⁴¹ Biskup Ivan de Benzoni (1730. – 1745.) između 1732. i 1737. godine dogradio je južni pobočni brod katedrale, a Vuk Juraj barun Čolić (1746. – 1764.), sagradio je lijevi pobočni brod, povezao postojeće kapele, uredio tri oltara, propovjedaonicu i krstionicu, dao oslikati Uznesenje Marijino na stropu glavnog broda, smjestio u pjevalištu nove orgulje, prezidao veliku romaničku rozetu i dao probiti dva nova četvrtasta prozora koja su se mogla vidjeti do II. svjetskog rata, te tako postao najveći graditelj i obnovitelj senjske stolne crkve. Za vrijeme

---

⁴⁰ Lokmer, J. Barokni oltari i druga kamena oprema Katedrale uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju // *Senjski zbornik* br. 33 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2006. Str. 133.-192.

⁴¹ Isto.

apsolutizma na području biskupije senjske i modruške ukinuti su ili prenamijenjeni mnogi samostani. S biskupom Mirkom barunom Ožegovićem de Barlabaševcem (1833. – 1869.) završena je gradnja i opremanje senjske stolne crkve koja nosi oznake baroknog stila, te naznakama nekih novih stilova. Između dva rata uvedena je električna rasvjeta i obojena unutrašnjost. U II. svjetskome ratu katedrala je stradala u bombardiranju grada u dva navrata, 1943. i 1944. godine. Pogodena je s nekoliko bombi velike razarajuće moći. Uistinu, čudo je Božje da ni jedna od njih nije eksplodirala, već su samo svojom težinom, mehanički razorile nadsvođe svetišta.⁴² U Senju su nakon II. svjetskog rata doslovno ostali ostatci ostataka; stradala je katedrala i gotovo sve gradske crkve, biskupski dvor, zgrada prepoziture, župni dvor, Sjemenište, Visoka bogoslovna škola – bivši franjevački samostan, Odgojni zavod „Ožegovićianum“- gradski kaštel, a neke od njih je komunistička vlast oduzela i dala im drugu namjenu.⁴³ Sakupljanje pokretne baštine; arhiva, knjižnice, slika, kipova, liturgijskih predmeta, namještaja bilo je otežano, a čuvanje neprikladno ili djelomično razvučeno i otuđeno. Velik broj svećenika njih 26 je ubijeno, neki su izbjegli, a biskupu koji je ostao u gradu nakon 1945. godine bilo je ograničeno kretanje. U obnovi i restauraciji katedrale uz velika odricanja i napor tijekom 1946. i 1947. godine nastojalo joj se vratiti originalnost. Nije baš najsretnije obnovljena, ukinut je njen barokni inventar, ali barokni oltari su ostali netaknuti. Uskočke nadgrobne ploče bile su u vrtu prepoziture, arhiv, knjižnica i ostali predmeti uskladišteni u prizemlju samostana časnih sestara franjevki od Bezgrješnog začeca, gdje se smjestio biskup i uprava biskupije.⁴⁴ Politički slom „Hrvatskog proljeća“ je odgodio svaku inicijativu uređenja i primjerenog smještaja ostavštine, a nesretan trenutak je bila i odluka pape Pavla VI. 27. srpnja 1969. godine da biskupijsko sjedište premjesti u Rijeku. Senjsko-modruški biskup dr. Vinko Burić postao je riječki nadbiskup, a u Senju su ostali tragovi slavne i teške povijesti biskupija senjske i modruške: katedrala, knjižnice ranih crkvenih ustanova, arhivi, riznica, dio inventara u ratu oštećenog biskupskog dvora, kameni spomenici-ostaci porušenih senjskih crkava.⁴⁵ Politička klima nije bila povoljna, a oštro protuvjersko i protucrkvveno djelovanje nije pružalo uvjete da se ta baština adekvatno zbrine, a kamo li prezentira javnosti. Osnivanjem i djelovanjem Senjskog muzejskog društva, osnivanjem Gradskog muzeja, te razvojem turizma

---

⁴² Isto.

⁴³ Lokmer, J., Lokmer-Bekavac, F. „Sakralna baština Senj“ // Riječki teološki časopis, god. 13 (2005.), br. 1, str. 211.-244.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

pedesetih godina 20. stoljeća dolazi do nekih promjena. Nakon 1966. godine i reguliranjem odnosa Jugoslavije sa Svetom Stolicom stvara se pogodna klima za djelovanje, a nakon objave niza radova u Senjskom zborniku koji su obrađivali pojedine dijelove javlja se potreba da se sakralna baština Senjske i Modruške biskupije prezentira javnosti kao stalni muzejski postav. Ivan Pavao II. 25. svibnja 2000. godine izdao je svečano pismo kojim dijeli dosadašnju Riječko-senjsku nadbiskupiju na dvije crkvene jedinice: Riječku nadbiskupiju i Gospićko-senjsku biskupiju. Iz Riječke biskupije je izuzet Gospić, Ogulin bez župa Lukovdol, Plemenitaš, Vrbovsko, Otočac, Senj bez župe Krmpote i Slunj, te od tako izuzetih mjesta uspostavlja se nova biskupija Gospićko-senjska, čije je sjedište u gradu Gospiću.

2. BLAŽ BAROMIĆ I SENJSKA GLAGOLJSKA TISKARA

2.1. BLAŽ BAROMIĆ

Senj i Senjska biskupija su od 12. do 16. stoljeća bili središte prepisivanja i ukrašavanja knjiga. U Senju su postojali skriptoriji i knjigovežnica, a kasnije i tiskara knjiga. Prva tiskana inkunabula za koju znamo da je izašla iz Senjske tiskare je *Senjski misal* 1494. godine, a druga je *Spovid općena* tiskana 1496. godine. Dakle, *Senjski misal* je tiskan relativno brzo nakon tiskanja prve knjige na hrvatskom jeziku *Misal po zakonu rimskoga dvora* koja je tiskana 22. 2. 1483. godine i za koji do danas nije utvrđeno mjesto tiskanja.

Točno vrijeme i lokaciju osnivanja senjske glagoljske tiskare također nije moguće sa sigurnošću odrediti. Ono što je sigurno povezano s njenim osnivanjem i početkom rada je lik i djelo Blaža Baromića. Senjska glagoljska tiskara je prva tiskara osnovana u Hrvatskoj⁴⁶ nakon izuma tiskarskog stroja i Gutenbergovog tiskanja Biblije koje je završeno 1455. godine u Mainzu. Hrvatska je prema tome pratila razvoj tiskarstva u europskim zemljama. Za usporedbu, u Kölnu je do 1500. godine bilo otvoreno 30 tiskara. Iako je tiskarstvo otkriveno u Njemačkoj Italija je poznata po osobitoj ljepoti, umjetničkoj i kulturnoj vrijednosti inkunabula. Knjige otisnute do kraja 1500. godine nazivaju se inkunabulama ili prvotiscima.⁴⁷ Prva tiskara u Italiji osnovana je u Veneciji, a Venecija i njen utjecaj bit će važan za razvoj glagoljskog tiskarstva u gradu Senju.⁴⁸

Blaž Baromić rođen je u gradu Vrbniku prije 1450. godine gdje je proveo veći dio života, a manji ali značajniji u gradu Senju. Sigurno je već kao dijete došao u doticaj s glagoljskim rukopisima budući je Vrbnik bio poznat po čuvanju glagoljičke pismenosti. Za vrijeme Blaževe mladosti u Vrbniku djeluje pop Mavar čija biografija donosi tijek i uspon njegovog svećeničkog puta od običnog svećenika do vikara i župnika od 1460.-1511. godine o čemu svjedoče suvremeni vrbnički zapisi. Žakan Blaž mogao je puno toga naučiti od popa Mavra čiji Brevijar svjedoči o njegovoj dalekovidnosti u postupcima i samom sadržaju, npr. ostavlja prostor za postepifaniju nedjelja u čemu se očituje njegovo liturgijsko znanje, zatim uskrsne datume u narednih 50 godina, koji su

---

⁴⁶ Strčić, P. Prilog o Senju u 13. i 14. st. za uspona knezova krčkih, načelnika i knezova senjskih // *Senjski zbornik* br. 34. / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2007. Str. 161.-196.

⁴⁷ Hebrang Grgić, I. *Kratka povijest knjižnica i nakladnika*. Zagreb : Naklada Ljevak, 2018.

⁴⁸ Jakšić, M. *Senjske inkunabule i senjska tiskara : diplomski rad*. Zagreb : Filozofski fakultet, 2001.

dio velikog uskrsnog kruga.⁴⁹ Potreba, znanje i ukus uvjetovali su Mavrov izbor pisara vlastitog *Brevijara*, a Blaž Baromić se bogatio Mavrovim znanjem. Blaž Baromić prelazi u Senj gdje postaje zastupnik senjskog biskupa Pavla, franjevca iz Bosne, a zatim kanonikom kaptola od 1484.-1505. godine. Talentiran pisar i iluminator vjerojatno je i sam prepisivanjem iskusio potrebu i razmišljao o tiskanim glagoljskim izdanjima, ali i svjestan skupoće tiskanja koje je teško bilo ostvariti u Vrbniku. Podrška senjskog biskupa i kulturne povezanosti Vrbnika i Senja koji je bio važno trgovačko-pomorsko središte svjetskih razmjera u ono vrijeme omogućit će tiskanje glagoljskih knjiga u Senju.

O osnivanju Senjske glagoljske tiskare nemamo podatke o pripremi osim da je Blaž Baromić bio u Veneciji i da je od tamo donio svoj prvi tiskani glagoljski *Brevijar*. Zašto je odabrana Venecija? Vjerojatno zato što je već u to vrijeme bila značajan grad u kojem je bilo puno tiskarskih radnji, prva je otvorena 1469. godine, te nije bilo grada koji bi Veneciju mogao nadmašiti u tiskarskom umijeću. Blaž Baromić je bio darovit pisar što smo saznali iz njegovog Vrbničkog djelovanja. Priredio je svoj *Brevijar* u rukopisu i ponio u Veneciju znamenitom Andreasu Torresaniju gdje je *Brevijar* i tiskan. Toressani je zanat učio od Nicolasa Jensonja koji je najvjerojatnije bio izravan Gutenbergov učenik.⁵⁰ Baromić je kod Torresanija izučio i svladao tiskarsko umijeće, nadzirao i korigirao tekst *Brevijara* kojeg je u Veneciji dovršio 15. ožujka 1493. godine.⁵¹

2.2. BAROMIĆEV BREVIJAR

U Veneciji izlazi već spomenuti glagoljski *Brevijar* s kratkim kolofonom: *Svršenje, breviêli hrôvackihô, štampani vô Benecihô po meštre Andree Torižanê iz Ažulê. Korežani po pre Blaži Baromići kanon(i)gi crikve senôske . na dni .vi. (13) miseca marča .č.u.p.v. (=1493).*⁵² Iz kolofona je vidljivo kako je tiskan u Veneciji u tiskari Andrea Torresanija, da ga je Blaž Baromić „korežao“; nadgledao i proveo korekturu i da je tiskanje završeno 13. ožujka 1493. godine. Tiskan je u formatu 16° na 544 lista u dva stupca (osim kalendara koji je preko cijele stranice) po 32-33 retka. Na verso

---

⁴⁹ Pantelić, M. Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića, pisca i stampara glagoljskih knjiga // Senjski zbornik br. 6 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1975. Str. 31.-44.

⁵⁰ Hebrang Grgić, I. Kratka povijest knjižnica i nakladnika. Zagreb : Naklada Ljevak, 2018.

⁵¹ Nazor, A. O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.). // Senjski zbornik br. 41 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

⁵² Nazor, A. Hrvatskoglagojske inkunabule. U povodu 500. obljetnice brevijara Blaža Baromića (1493-1993). Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu, Vol. 23/24. br. 37-38-39, (1993.), str. 229.-257.

strani otisnut je Torresanijev topografski znak. Dva primjerka se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NSK) u Zagrebu i u njima su našena tri znaka na papiru; vaga u krugu, vaga u krugu sa šesterokrakom zvijezdom i kardinalski šešir. Brevijarskom tekstu dodani su dijelovi rituala i misala. Kalendar Baromićevog *Brevijara* razlikuje se u mnogočemu od ostalih glagoljskih brevijara: ima nove franjevačke blagdane, blagdane koji se slave u Zadru, sadrži astronomske podatke, označen početak pojedinih godišnjih doba. Pripada rijetkom tipu brevijara koji sadrži dodatak ritualnih i misnih tekstova, te mu ni jedan od tri poznata brevijara tog vremena nije služio kao predložak u cijelosti (Pariški, Oxfordski, rukopis iz Kopitarove zbirke). Pretpostavlja se da je svoj *Brevijar* Blaž Baromić sastavio prema nekoj latinskoj inkunabuli. Tiskan je slovima jednake veličine, bogat je ligaturama koje su slagane na originalan način i ta njegova tehnika je ušla u literaturu kao *Baromićeva tehnika lomljenih ligatura*⁵³. U Brevijaru se pojavljuju latinski i glagoljski inicijali u visini dva retka, jedino latinski inicijal slova B s portretom kralja Davida je u visini osam redaka. Baromićev *Brevijar* zabilježen je u Hainovu *Katalogu inkunabula* pod rednim brojem 3833 kao *Breviarum croaticum* tiskan ćirilicom. To da je ćiriliska inkunabula zabilježeno je još u nekim bibliografijama sve dok Jernej Kopitar nije naslutio, a Vatroslav Jagić potvrdio 1895. godine da je pisan glagoljicom. Jedan primjerak je bio u Trstu u privatnom vlasništvu Dujma Vuletića. Ludwig Rosenthal je oglasio u svom katalogu na prodaju *Breviarium croaticum* iz 1493. godine. Jagić je ustanovio da je taj jako očuvan, ali da nema kolofona. Usporedbom s onim zagrebačkim koji je Kostrenčić otkupio za Sveučilišnu biblioteku utvrđeno je kako su oba isto izdanje. Sačuvano je pet primjeraka od kojih jedan potpun i s originalnim uvezom. Taj potpuni primjerak se čuva u Rumunjskoj među nekatalogiziranim inkunabulama. Originalni uvez ima drvene korice presvučene kožom i ukrašene metalnim ornamentima. Ostala četiri primjerka su nepotpuna, a dva se čuvaju u NSK u Zagrebu. Jedan od tih dvaju primjeraka je dobro očuvan, osim što mu nedostaje kolofon, dok je drugi vrlo manjkav, ali i važan jer u ima list s kolofonom i neke listove koji nedostaju u prvom.⁵⁴

---

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

2.3. RAD SENJSKE TISKARE

Senj nije bio mjesto u kojem je Blaž Baromić po povratku trebao poučavati o počecima rada u struci jer su knjige iz Venecije kružile po cijeloj mletačkoj republici, a to uključuje Senj i Bašku s kojom je Senj imao najtješnje veze.⁵⁵ Pretpostavlja se da su prema nacrtu Blaža Baromića u Veneciji bila odlivena glagoljska slova. Imajući u vidu visoku kulturu i materijalnu razinu grada Senja realno je za pretpostaviti da je bilo zanatlija koji su se vježbali u umijeću tiskarstva. Mile Bogović iznosi svoje vizije povezanosti zlatara Martina Živkovića i same tiskare, te pretpostavlja da je teško povjerovati kako je - *Misal* (1494.) prva knjiga koja je izašla iz tiskare, nego da se zasigurno vježbalo na nevažnijim tekstovima, kao što je to bio slučaj i sa Gutenbergom. Dok Anica Nazor kaže: Uz *Brevijar* u Senj je dopremio tiskarsku napravu (prešu), olovna slova i ostalu opremu potrebnu za samostalan rad tiskare⁵⁶, a Mladen Bošnjak kako se vraća s novim slovima s kojima se u Senju osniva nova glagoljska Tiskara.⁵⁷ Kako i zašto je Mile Bogović povezo zlatara Martina Živkovića i Senjsku tiskaru?⁵⁸ Na temelju elemenata koji se nalaze na grbu najpoznatijeg senjskog zlatara Martina Živkovića i onih na grbu senjske tiskare može se uočiti veza između onih koji su se bavili jezikom i pismom i onih koji su se bavili tehničkim poslovima (Slika 1 i 2). Rad zlatara Živkovića, kalež iz 1487. godine sačuvan je u Senju i čuva se u Sakralnoj baštini. Kuća tog zlatara nalazi se nasuprot pročelju Senjske katedrale. Ušavši na glavni ulaz u tu kuću s desne strane na zidu nalazi se grb Martina Živkovića (Slika 1), a napravljen je iste godine kad i kalež koji se čuva u Sakralnoj baštini Senj.

---

⁵⁵ Bogović, M. Senj i lokacija njegove glagoljske tiskare krajem 15. st. // Senjski glagoljaški krug 1248.-1508. / Milan Moguš. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998. Str. 15.-36.

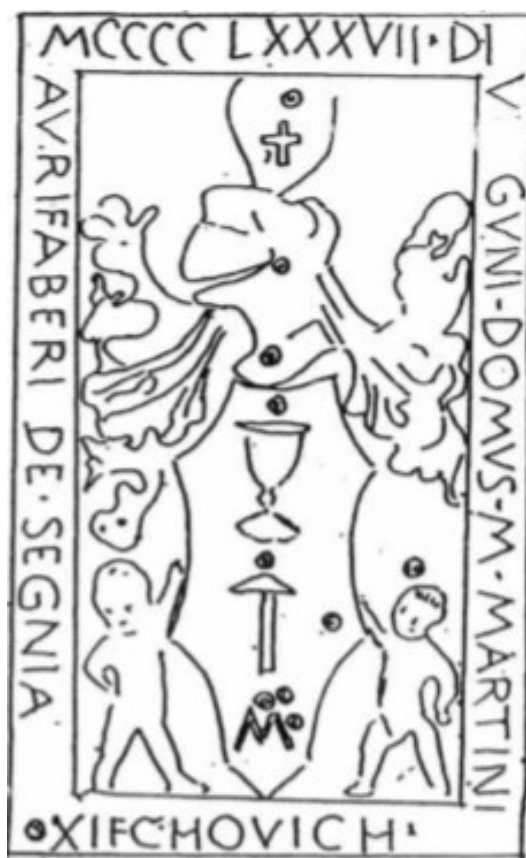
⁵⁶ Nazor, A. O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.) // Senjski zbornik br. 41 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

⁵⁷ Bošnjak, M. Slavenska inkunabulistica. Dopunjeno i ispravljeno izdanje od rukopisa tiskanog u engleskom prijevodu „A study of Slavic incunabula“. Zagreb : Mladost, 1970.

⁵⁸ Bogović, M. Gdje je radila glagoljska tiskara od godine 1494. do 1496.? // Senjski zbornik br. 21 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo Str. 101.-108. (1994.)

Slika 1. Grb senjskog zlatara Martina Živkovića na zidu njegove kuće iz 1487. godine.

Slika 2. Precrt Živkovićeve grba

Grb se sastoji od kacige, štita i držača štita. Nama ovdje ako hoćemo vidjeti poveznicu sa Senjskom tiskarom su zanimljivi znakovi koji se nalaze na donjem dijelu štita, a to su veliko slovo M (Martin), iznad njega malo slovo o (prsten, najčešći predmet izrađen od zlata), potom čekić, pa kalež. Iznad kacige nalazi se križ. Donji rub je ispunjen prezimenom XIFCOVICH. Nije jasno zašto svoje prezime piše ovako. Godine 1493. Mikša Živković i njegov sin Ivan dobili su plemstvo i u kraljevoj povelji njihovo se prezime piše Sywkowyth. Očito je da se radi o istom prezimenu, zaključuje Bogović.⁵⁹

⁵⁹ Bogović, M. Senj i lokacija njegove glagoljske tiskare krajem 15. st. // Senjski glagoljaški krug 1248.-1508. / Milan Moguš. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998. Str. 15.-36.

Slika 3. Znak Senjske tiskare u *Spovidi općenoj* godine 1496.⁶⁰

U kolofonu *Spovidi općene*, ne spominje se gdje je tiskana, ali s ostalim senjskim izdanjima ima identična slova, identične ligature, identičan znak za početak odlomaka. Osim toga u kolofonu je spomenuto kako je knjigu tiskao Blaž, Baromov sin, tj. Blaž Baromić.⁶¹ Mile Bogović se pita bi li Martin Živković mogao biti vlasnik te tiskare budući da on u njenom znaku unutar kruga vidi slovo M kao inicijal njegovog imena (M)artin i X kao prvo slovo potpisanog prezimena (XIFKOVICH) unutar grba (Slika 2 i 3, usporedi). Navedeni autor smatra kako je kuća Martina Živkovića blizu same katedrale i kako je vjerojatno crkva naručivala dragocjenosti poput kaleža, te kako je vjerojatno da su tijesno surađivali. Njegovo razmišljanje ide od toga da je Martin Živković bio za Baromića i kanonike ono što je Thorresani bio u Veneciji (vlasnik tiskare), pa do toga da je Živković tek materijalno potpomagao Baromića i stvaranje preduvjeta za tiskanje i za rad tiskare. Smatra da je u zlatarevoj kući bila tiskara, te da je u njoj tiskan *Senjski misal* kao i *Spovid općena*. Znak koji se nalazi u *Spovidi općenoj* Anica Nazor opisuje kao znak koji je sastavljen od uspravnog paralelograma, unutar kojega je križ, ispod križa krug, a u krugu dva ukrštena kutnika i tri bijele točke – dvije u donjim kutovima (izvan kruga) i jedna u „rašljama“ vanjskog dijela ukrštenih kutnika u krugu. Samim znakom tiskare odnosno njenim tumačenjem se bavi i Frane Paro, te

⁶⁰ Fotografirala Mirjana Džambo Šporec u Samostanu sv. Franje Ksaverskog gdje se čuva jedini originalni primjerak *Spovidi općene*; iz zbirke „Glagolitica“ Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša. Inv. br. 2.

⁶¹ Nazor, A. Oglagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.). // Senjski zbornik br. 41. / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

opisuje taj znak na temelju veličina i proporcija jedinog sačuvanog primjerka. Izvedena je geometrijska analiza formalnih komponenata knjige i osvijetljene su neke manje poznate činjenice tiskarskog umijeća u razdoblju inkunabula.⁶² Smatra kako je znak originalno Baromićevo djelo u kojem je prikazan „pečat i Kristogram.“ Koliko god razmišljanja imali, s više ili manje pretpostavki ne možemo sa sigurnošću reći gdje je tiskara radila u prvoj fazi djelovanja i koja pretpostavka je točna. Ono što znamo je da je tiskara od 1507. godine do 1508. radila u kući Silvestra Bedričića. A gdje se kuća arhižakna Silvestra Bedričića nalazila nastoji osvijetliti Pavao Tijan u jednom svom članku. Zapravo razmišlja i pretpostavlja kako hižu Bedričića ne treba tražiti u gradu, te kako je potrebno ispitati je li ta kuća bila njegovo vlasništvo ili posjed Senjskog kaptola, kao i povijesno-zemljopisni pojam Senjske drage.⁶³ Njegov članak je više poticaj za istraživanje drugim znanstvenicima.

3. KNJIGE IZAŠLE IZ SENJSKE TISKARE

3.1. *SENJSKI MISAL*

Prva inkunabula za koju pouzdano znamo da je tiskana u Senjskoj glagoljskoj tiskari od ukupno sedam tiskanih je Misal po zakonu rimskoga dvora dovršen 7. kolovoza 1494. godine.⁶⁴ Blaž Baromić je po dolasku iz Venecije, nakon što je tamo tiskao svoj *Brevijar*, u Senju sa svojim suradnicima tiskao glagoljski *Misal*. Tiskan je u formatu 4° (20 cm), dvostupačno u crnoj i crvenoj boji, a svaki stupac ima po 37 redaka. Tiskan je s dvije veličine slova većim; molitve, čitanja, a manjim; antifonalni dijelovi *Misala*. Inicijali su manji i veći, manji su latinički i glagoljski, te idu kroz dva reda i često se pojavljuju, a veći inicijali su glagoljski u visini pet (Slika 6) i šest redaka (Slika 5) i latinski, oni su otisnuti na deset mjesta. Inicijali su oblikovani

---

⁶² Paro, F. Tipografsko znanje Blaža Baromića. // Senjski zbornik br. 35. / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2008. Str. 147.-160.

⁶³ Tijan, p. Gdje je bila hiža arhižakna Silvestra Bedričića u kojoj je 1507./08. djelovala Senjska tiskara? // Senjski zbornik br. 21. / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1994. Str. 109.-116.

⁶⁴ Nazor, A. Oglagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.). // Senjski zbornik br. 41. / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

od poznatih starijih i novijih elemenata iz rukopisa: od pletenica, palmeta, polupalmeta povezanih prstenovima i čvorovima.⁶⁵ Neki su prostori za inicijale ostali prazni (Slika 4).

Slika 4. Ostavljen prostor za inicijal
Digitalna zbirka NSK u Zagrebu

Slika 5. Glagoljski inicijal V

Slika 6. Glagoljski inicijal S

Za *Misal* se nije znalo sve do polovine 19. stoljeća. Kada je Ivan Berčić otkrio pola lista *Misala* u mjestu Ugljanu, nedaleko od Zadra. Utvrdio je da potječe iz iste tiskare kao i *Naručnik plebenušev* (1507.), *Transit sv. Jerolima* (1508.), te *Korizmenjak* (1508.), djela koja je sam Berčić posjedovao. Dvije godine kasnije pronašao je još dva lista, i napokon 1863. godine dobio je od učenika Srećka Bakije iz sela Pakoštane cijeli *Misal*, bez početka i kraja pa je zaključio da je tiskan u Senju. Konačno 1894. godine pojavio se potpun primjerak *Misala* u jednom antikvarijatu Ludwiga Rosenthala u Münchenu gdje je u kolofonu pisalo da je dovršen u Senju 7. kolovoza 1494. godine. Vatroslav Jagić se zalagao da se primjerak otkupi za Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu, ali se u tome nije uspjelo i danas se taj primjerak čuva u Budimpešti i on je jedan od triju najočuvanijih primjeraka. Jedan se čuva u Ruskoj nacionalnoj knjižnici u Sankt-Peterburgu. Primjerak je oštećen i nepotpun (179 listova): bez kolofona i kanonskog raspeća. Nepotpun primjerak se čuva u Cresu na istoimenom otoku u Knjižnici franjevac konventualaca. Fragment *Misala* čuva se u Odessi, u odesskoj državnoj znanstvenoj knjižnici „Maksim Gorki“. U njemu se nalazi drvorez kanonskog Raspeća koji ne sadrži niti jedan od triju originalnih primjeraka i u tome je njegova velika vrijednost.⁶⁶ U Senju je 7. kolovoza 1994. godine pod visokim pokroviteljstvom predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana predstavljen faksimilni pretisak glagoljskog misala koji je izašao petsto godina prije iz senjske tiskare. Pretisak je objavljen u 2000 primjeraka.

⁶⁵Nazor, A. Hrvatskoglagojske inkunabule. U povodu 500. obljetnice brevijara Blaža Baromića (1493-1993). *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol. 23/24. br. 37-38-39, (1993.), str. 229.-257.

⁶⁶Nazor, A. O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.). // *Senjski zbornik* br. 41 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

Urednici Anica Nazor i Milan Moguš predstavili su *Misal*. Tada je u teškim uvjeta mlade države Republike Hrvatske, učinjeno sve kako bi se znanstvenoj i široj javnosti predstavio primjerak *Misala*, ali i dio hrvatske kulture i pismenosti. *Misal* je uglavnom načinjen po primjerku u Budimpešti, te ono što mu je nedostajalo po primjerku u Cresu.⁶⁷

3.2. SPOVID OPĆENA

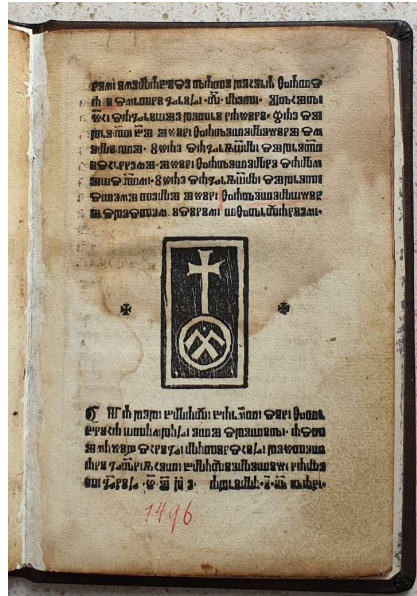
Druga inkunabula izašla iz senjske tiskare 25. travnja 1496. godine je *Spovid općena*. Knjižica je prijevod popularnog priručnika *Confessionale generale* namijenjen svećenicima za obavljanje ispovijedi, a napisao ga je u 15. stoljeću Michele Carcano znameniti franjevački propovjednik i duhovni pisac iz Milana. Na hrvatski jezik na čakavštinu preveo ga je senjski plemić Jakov Blažiolović. Čini se da se za prijevod poslužio talijanskim izdanjem *Confessionale generale* Bernardina di Coria, Venecija 1490. godine.⁶⁸ Dobro je Blažiolović znao talijanski jezik kao i svoju čakavštinu i napravio je korektan prijevod. „U *Spovidi općenoj* nalazimo čistu čakavštinu iz druge polovine XV. vijeka; toga radi i jest ovo važan spomenik za povijest hrvatskoga jezika“. Sav njezin tekst je Ivan Milčetić objavio na ćirilskoj transliteraciji i ona je uvrštena u izvore na kojima je izrađen Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika tadašnje Akademije znanosti i umjetnosti. *Spovid općena* je prva knjiga objavljena u Hrvatskoj na čakavštini. Knjižica je tiskana u formatu 16° (14 cm). Tekst je jednobojan (crni) preko čitave stranice, u 25 redaka. Na kraju knjižice nalazi se grafički znak tiskare (Slika 7) i ispod njega kolofon u kojem se Blaž Baromić spominje kao tiskar: *Ja pop Blaž Baromov sin stampah ovu spovid*.⁶⁹

---

⁶⁷ Dürriegl, Marija-Ana. Senjski glagoljski misal 1494., faksimilni pretisak. Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu, br. 44.-45.-46. (1996.) Str. 246.-248.

⁶⁸ Nazor, A. Oglagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.) // Senjski zbornik br. 41 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

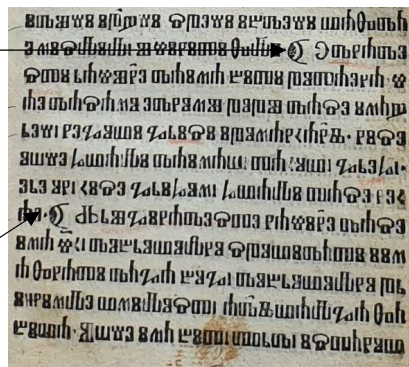
⁶⁹ Bogović, M. Glagoljica u Senju: Povodom 500. godišnjice Senjskog glagoljskog misala i glagoljske tiskare u Senju. Jadranska tiskara d. o. o. Senj: Jadranska tiskara d. o. o. Senj, 1994. str. 30.

Slika 7. *Spovid općena*, str. 71.⁷⁰

Uz ime tiskara navedeno je ime prevoditelja Jakova Blažiolovića i datum tiskanja. Mjesto tiskanja u kolofonu nije spomenuto, ali po tipografsko-tehničkim osobinama utvrđeno je da je tiskana u Senju jer s ostalim senjskim izdanjima ima identična slova, identične ligature, identičan znak za početak novih odlomaka, mjeru od deset redaka (41 mm).⁷¹ Sva izdanja senjske tiskare imaju uvijek isti znak za početak naslova ili odlomka i on se razlikuje od ostalih glagoljskih tiskara (Slika 8).

Izdanja senjske tiskare

Slika 8. *Spovid općena* 8. str.⁷²

⁷⁰ Fotografirala Mirjana Džambo Šporec u Samostanu sv. Franje Ksaverskog gdje se čuva jedini originalni primjerak *Spovidi općene*; iz zbirke „Glagolitica“ Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša. Inv. br. 2.

⁷¹ Nazor, A. O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.). // Senjski zbornik br. 41 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

⁷² Fotografirala Mirjana Džambo Šporec u Samostanu sv. Franje Ksaverskog gdje se čuva jedini originalni primjerak *Spovidi općene*; iz zbirke „Glagolitica“ Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša. Inv. br. 2.

Očuvan je jedan originalni primjerak koji se čuva u knjižnici franjevac trećoredaca na Ksaveru, gdje su snimljene fotografije. Objavljen je i pretisak (1978.) i latinička transkripcija glagoljskog teksta (1979.), priredila Anica Nazor u nakladi od 1000 primjeraka od kojih su 333 numerirana, a izdavač je Senjsko muzejsko društvo.⁷³

3.3. MEŠTRIJA OD DOBRA UMRTIJA S RITUALOM

Knjiga je tiskana u Senju 1507./1508. godine, a očuvana su dva nepotpuna primjerka koja navodi Anica Nazor. Dürriegl navodi kako se jedan primjerak čuva u NSK u Zagrebu, a drugi u Berčićevoj glagoljskoj zbirci u Sank-Peterburgu i ni u jednoj nije sačuvana naslovna stranica. *Meštija* je tiskana u formatu 16° (14 cm), jednobojno crno preko cijele strane dok je *Ritual* tiskan dvobojno preko cijele stranice crno i crveno. *Meštija* je značajan izvor za poučavanje povijesti mentaliteta religije i kulture onoga vremena jer odražava strahove i nadanja svoga vremena.⁷⁴ Prema mišljenju Petra Kolendića, prijevod je latinskog venecijanskog izdanja Erharda Ratdolta na hrvatski (čakavštinu), jedne od brojnih verzija iznimno popularne literature *artes moriendi* i uvezana je s primjerkom *Rituala*.⁷⁵ Posebna je po tome što nije ni liturgijska niti ima literarne kvalitete primjerice *Marijinih mirakula*. O njoj nema ni jedna značajna i opsežna studija iako ih *Meštija* svojim značenjem zaslužuje jer spada u omiljenu tradiciju zapadnoeuropske „Ars bene moriendi“.

Kasni srednji vijek se jako bavio smrću i umiranjem što nije ni čudo jer je u to vrijeme bila visoka smrtnost što zbog ratova, što zbog epidemija, ali i gladi. Često svećenika nije bilo dovoljno da isprate pokojne na počinak pa su to činili laici. Smrtni čas se često prikazivao u slikama ili drvorezima kako bi bio razumljiv i nepismenima. Duhovnost srednjeg vijeka u Europi je bitno kršćanska pa je i smrti posvećeno značajno mjesto u duhovnosti i religioznosti toga vremena. Iako je dogma o besmrtnosti duše bila u središtu o smrti se razmišljalo i kao mogućnosti druge smrti tj. vječne osude i vječne propasti. Iako je kršćanski razmišljati da smo za vječnost stvoreni, a ne za propast u tom vremenu su crkveni oci smatrali kako će se svaki dobar kršćanin spasiti, ali i kako će vrlo mali broj duša biti spašen. Zato je strah od smrti, suda i pakla bio opravdan. Stoga je spas

---

⁷³ Nazor, A. O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.). // Senjski zbornik br. 41 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

⁷⁴ Dürriegl, Marija-Ana. Senjska *Meštija od dobra umrtija* kao zrcalo svoga vremena. // Senjski zbornik br. 35 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2008. Str 27.-46.

⁷⁵ Isto.

duše u središtu kršćanskog života. Ta tema je postala nezaobilazna u teologiji, filozofiji, književnosti, umjetnosti. Jako puno prostora je bilo posvećeno različitim vizijama prekogrobnog života. Tako i Meštirija tematizira prijelaz iz svakodnevne fizičke realnosti u transcendenciju, i to pojedinačni prijelaz. Dakle, svatko osobno je trebao biti pripravan na prijelaz u vječnost, a u tome su mu pomagali svećenik, obitelj i prijatelji. Posebni obredi kako prebroditi agoniju umiranja su razređeni u *Meštirija od dobra umrtija*. Priprema za dobru smrt, kako izbjeći stupicama Zloga, poslušati glas anđela i odabrati dobro moguće je čovjeku i zato nema opravdanja za njegove grijeha za koje se jedino može pokajati, a pokajanje zauzima središnje mjesto *Meštirije*. Govori o pet đavolskih iskušavanja umirućega i pet utjeha ili duhovnog oružja kojima se umirući može oduprijeti Zlom.

Jezik je čakavština, a samo djelo se sastoji od šest poglavlja u kojima se priprema čovjeka na smrt u smislu da ne znamo ni dana ni časa, nego kada to Gospodin hoće, pa bi čovjek uvijek trebao biti pripravan. Djelo prikazuje temeljne vrednote jedne davne epohe. Duša umirućeg kao da je pasivna, on vidi borbu anđela i Zlog, ali kao da ne može djelovati i zato su tu bližnji jer cilj Đavla je izazvati očaj i sumnju, pa Meštirija to navodi kao jedno od najvećih zala. Kao što se tada govorilo o dobroj smrti danas govorimo o blagoj smrti. Svakako da je poimanje smrti onda i danas jako različito. Onda se čovjek nije bojava procesa umiranja, ali jest iznenadne smrti. Osim što je očaj pogrešan Meštirija navodi kako je i iskušenje kada se čovjek oholo uzvisuje i veliča svoje vrline, te za njih očekuje nagradu. Za razliku od mnogih djela koja zastrašuju i plaše ljude paklom i vječnom kaznom Meštirija smiruje, daje nadu i ohrabrenje umirućem. Smrt je bila i prilika za bližnje da se izmire, budu zajedno mole, svećenik je tješio i ispovjedio pokojnika. Ovdje pristup ne smije biti isključivo intelektualni jer *Meštirija* je specifično humanistička, odražava povezanost osjećajnosti s kršćanskim moralnim načelom. Ona potiče na pozitivne osjećaje ili barem smirenje. Ona nastoji dati smisao patnji i koliko god je usmjerena na umirućega ona je usmjerena na onoga koji ostaju iza njega i koji sudjeluju u procesu. To je poziv svima da ubiru duhovne plodove, a ne materijalne.

Meštirija je nešto poput kateheze za odrasle gdje se jasno kaže kako će spas ili prokletstvo ovisiti o pojedinačnoj odluci ovdje i sada i zato je potrebna i pomoć bližnjih. Učenje za kršćane onog vremena je uglavnom liturgijsko, a svrha Meštirije je pokazati kako se kršćanstvo živi diveći se Kristovoj žrtvi, imitirajući život svetaca, ali i poticaj prihvaćanja kršćanski vrednota, te uzajamnost života s drugima. Ona je odraz hrvatskoglagoljske kasnosrednjovjekovne pismenosti, u njoj se

spajaju vjera i umjetnost riječi. *Meštija* povezuje ispravan način života s nadom u milost i oprost, povezuje čovjeka kao posrnulo biće s Božjom dobrotom. To je naoko neugledno senjsko djelo težilo biti poticajem na životne odluke koje kroz dobro umiranje grade poveznicu s vječnim i neprolaznim životom. No na vječnost su pozvani malobrojni pa se za nju treba pripremati. *Meštija od dobra umrtija* još čeka detaljniju analizu, ali i ovaj prikaz pokazuje njezino iznimno kulturnopovijesno značenje, te svjedoči kako su glagoljaši vrlo rano znali prevesti i tiskati suvremena djela.⁷⁶

Na *Meštiju* se nadovezuje *Ritual* (na istoj, 27v stranici) bez naslova. Počinje s obredom pričesti. Sadrži pričest bolesnika, bolesničko pomazanje, preporuku duše na samrti; sprovod odraslih i sprovod djece: blagoslov vode na Veliku subotu i krštenje, molitve prigodom prvog striženja kose, blagoslov prstena s misom, molitve prigodom prvog striženja kose, blagoslov kuće, blagoslov soli i vode svake nedjelje, uskrsne blagoslove mlijeka i janjeta, blagoslov sočiva na Sv. Barbaru, blagoslov soli i zobi na Sv. Stjepana, blagoslov vina na Sv. Ivana, blagoslov svijeća na Svijećnicu, blagoslov voća na Sv. Blaža, blagoslov vode na Bogojavljenje.⁷⁷ Senjski Ritual je sastavljen od najvažnijih obreda i blagoslova koji se nalaze u misalima i spada među prve ritualne priručnike tiskane na Zapadu uopće.

3.4. NARUČNIK PLEBANUŠEV

Nije poznato je li u senjskoj tiskari još nešto tiskano od 1496. do 1507. godine. *Naručnik plebanušev* izlazi iz tiska 27. kolovoza 1507. godine. Tiskan je u formatu 4° (20 cm) jednobojno u dva stupca po 35 redaka, crno i na 118 listova. Na latinskom ga je sastavio Guido de Monte Rocherii kao Manipulus curatorum. Bio je vrlo popularan i Europom je kolao u više od 180 primjeraka, a objavljen u oko 100 izdanja. Smatran je predtridentskim katekizmom. U incipitu je zapisano da je njegovo tiskanje započelo 30. svibnja 1507. godine. Nakon teksta slijedi opširan kolofon u kojem stoji da je tiskan u Senju po nalogu Silvestra Bedričića, da je knjigu prevelo više redovnika među kojima ima magistara i doktora, ali im se imena ne spominju zbog skromnosti što je bila praksa u to vrijeme. Doznaje se kako je knjigu tiskao Grgur Senjanin, a kako su je složili i korigirali kanonici Urban iz Otočca i đakon Tomas, te da je tiskana u kući Silvestra Bedričića kao

---

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Nazor, A. O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.). // Senjski zbornik 41. / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

i datum 27. kolovoza kad je završena. Nakon kolofona u nekima je otisnuto raspeće kao u primjerku koji se čuva u Knjižnici franjevac trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu. Jezik *Naručnika plebanuševa* je hrvatski, točnije prevladava čakavština. Važno je to djelo za povijest hrvatske terminologije, ponajprije teološke i pravne. Očuvano je sedam primjeraka.

3.5. TRANSIT SVETOG JEROLIMA

U 1508. godini iz tiskare u Senju su izašle tri knjige, 5. svibnja izašao je *Transit svetog Jerolima*. Tiskan je u formatu 16° (14 cm) jednobožno crno u jednom stupcu s 25. redaka.⁷⁸ Sastavljen od životopisa sv. Jeronima i nekoliko poslanica, a tema poslanica su uglavnom Jeronimov prijelaz u nebo, tj. svetačka smrt. Prozni tekst je preveden s talijanskog jezika, i to iz inkunabule *Transito De s. Girolamo*. Dok talijanski završava molitvom senjski prevoditelj dodaje originalne stihove – pjesmu. Pjesma se pripisuje Marku Maruliću. *Transit svetog Jerolima* završava kolofonom. Senjsko je izdanje najveće djelo o sv. Jeronimu u hrvatskoj književnosti.⁷⁹ Bilo je pokušaja da se *Transit* ponovo objavi ma latinici: u 17., 19. i 20. stoljeću, ali bezuspješno. Vrijedan je prijepis iz 1670. godine koji je za tisak pripremio Lovrinac Vejanin. Prijepis upotpunjuje čudesima koja su se po zagovoru sv. Jeronima dogodila u Troji. Dok u očuvanim primjercima *Transita* ima 9 čudesa ovdje ih je 19. Pretpostavlja se da je Lovrinac Vejanin pred sobom imao potpun originalni primjerak *Transita* s, Jerolima. Očuvano je deset originalnih primjeraka, mahom nepotpunih.

3.6. MIRAKULI SLAVNE DÊVE MARIJE

Mirakuli slavne Dêve Marije izlaze 15. lipnja 1508. godine. Tiskana je u formatu 16° (14 cm) jednobožno crno u 25 redaka preko cijele stranice. To je najopsežnija knjiga Marijinih čudesa u hrvatskoj književnosti, sadrži 61 legendu. Prevedena je s kraćeg tipa talijanske zbirke *Miracoli della gloriosa Vergine Maria*. Prevoditelj je na hrvatski jezik, čakavštinu preveo talijanski predložak doslovno pa tekst nije dosegao estetsku i stilsku vrijednost starijih hrvatskih tekstova Marijinih čudesa. Senjsku glagoljsku zbirku Marijinih mirakula temeljito je istražila i 11 mirakula objavila Ivanka Petrović. Senjske *Marijine mirakule* je otkrio 1866. godine Ivan Berčić kad mu je u ruke dospio primjerak u selu Luci na Dugom otoku. U prvi tren je pomislio da u ruci ima

---

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

Transitus sv. Jerolima, ali već na prvoj strani je glasilo: Počinju mirakuli slavne dive Marie.⁸⁰ Očuvano je pet originalnih primjeraka; jedan potpun u Londonu, Sankt-Peterburgu, u Zagrebu tri primjerka.

3.7. KORIZMENJAK

Korizmenjak je posljednja knjiga izašla iz senjske tiskare. Tiskana je u formatu 4° (20 cm) na papiru u dva stupca po 35 redaka jednobožno, crno i završava opširnim kolofonom. Zbirka je to korizmenih propovijedi koju je sastavio franjevac konventualac Roberto Caracciolo (1425.-1495.). Propovijedi započinju Čistom srijedom, danom kad započinje korizma i nižu se za svaki dan do Velikog petka, potom u dane Uskrsa i završna propovijed na Bijelu nedjelju, nedjelju poslije Uskrsa. Roberto Caracciolo je nakon Bernardina Sienskoga najpoznatiji propovjednik franjevačkog reda u 15. stoljeću. Njegove propovjedi su bile duge, ali su ih ljudi u zanosu slušali pa i u nepovoljnim vremenskim uvjetima. Napuljski kralj Ferdinand I. Aragonski ga je pozvao i angažirao da bude njegovim dvorskim propovjednikom, pa je tako Caracciolo osam godina svake korizme propovijedao kralju.⁸¹ Na kraljevu molbu u glavnim crtama je zapisao propovijedi da bi ovaj tobože mogao čitati kad ne bi mogao prisustvovati. Od tih zapisa nastaje Quadragesimale volgare koji je Caracciolo posvetio kralju. Caracciolov Quadragesimale je priručnik za redovnike i svećenike voljne propovijedati po njemu u korizmi. Prvi put je tiskan u Napulju 1475. godine i zabilježena su 32 talijanska izdanja. Na hrvatski jezik su ga preveli Pero Jakovčić i Silvestar Bedričić kako je naznačeno u kolofonu. Petar Kolendić smatra da ga je Jakovčić preveo, a nakon smrti Bedričić pregledao i dotjerao. Kao i ostale neliturgijske knjige preveden je na čakavski, jezik Senja onog vremena.

Propovijedi su usmjerene na evanđeosko čitanje na određeni dan, a onda se razrađuju različite teme, njih 37. U tekstu propovijedi puno je citata, živopisnih primjera, poslovice i priča do kojih se u ono vrijeme mnogo držalo. Očuvalo se deset primjeraka; Ljubljana, Sankt-Peterburg (2 primjerka), Zagreb HAZU (4 primjerka od kojih je jedan potpun), samostan franjevac trećoredaca na Ksaveru (2 primjerka), NSK. Senjsko muzejsko društvo 1981. godine objavilo je pretisak senjskog *Korizmenjaka* u nakladi od 1000 primjeraka od kojih 333 numerirano.

---

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

3.8. USPOREDBA SENJSKIH IZDANJA

Senj je osnivanjem Senjske tiskare postao važno kulturno mjesto tiskarskog svijeta. U tom gradu su tiskane dvije hrvatske inkunabule; *Senjski misal*, *Spovid općena* i pet knjiga; *Meštija od dobra umrtija s Ritualom*, *Naručnik plebanušev*, *Transit svetog Jerolima*, *Mirakuli slavne Deve Marije*, *Korizmenjak* (Tablica 1). Obje inkunabule su otisnute glagoljicom. Hrvati su jedini narod koji je tiskao inkunabule na dvama pismima i dvama jezicima.⁸²

Knjiga	Format	Boja	Stupci	Redci	Incipit	Kolofon	Znak tiskare	Drvorez raspěća
<i>Senjski Misal</i> 4.8.1494. godine	4° (20 cm), na 27 kvaterniona (216 listova)	crna i crvena	2	37	-	+		+
<i>Spovid općena</i> 25.4.1496. godine	16° (14 cm), na 5 kvaterniona (37 listova)	crna	1	25	-	+	+	
<i>Meštija od dobra umrtija s Ritualom</i> 1507. godine	16° (14 cm)	Crna, svršetak crveno, a <i>Ritual</i> dvobojno.	1	25	-	-		
<i>Naručnik plebanušev</i> 27.8.1507. godine	4° (20 cm), na 118 listova	crna	2	35	+	+		+
<i>Transit svetog Jerolima</i> 1508.godine	16° (14 cm)	crna	1	25		+		
<i>Mirakuli slavne Deve Marije</i> 15.6. 1508. godine	16° (14 cm), na 80 listova	crna	1	25	+	+		
<i>Korizmenjak</i> 17.10.1508. godine	4° (20 cm), na 104 lista	crna	2	35		+		

Tablica 1. Knjige izašle iz Senjske tiskare i njihov kratki opis tiska

U svim knjigama se nalazi kolofon, osim u knjizi *Meštija od dobra umrtija* koja je i najslabije opremljena s podacima, nema incipta ni kolofona. Sve knjige su pisane u dva formata 4° (20 cm) i 16° (14 cm). Najveći broj listova ima *Senjski misal* 216 listova, a najmanje *Spovid općena*, 37

⁸² Hebrang Grgić, I. Kratka povijest knjižnica i nakladnika. Zagreb : Naklada Ljevak, 2018.

listova čije stranice označene ručno, olovkom i arapskim brojevima. *Spovid općena* ima veliku vrijednost zbog toga jer je u njoj otisnut grafički znak tiskare. U kolofonu nije spomenuto gdje je tiskana, ali po tipografsko tehničkim osobinama utvrđeno je da je tiskana u Senju, a k tome je spomenuto da ju je tiskao Blaž Baromić. Knjige *Naručnik plebanušev*, *Korizmenjak* i *Senjski misal* tiskane su dvostupačno i u 35 redaka, osim što *Senjski misal* ima 37 redaka, dok su sve ostale knjige tiskane u jednom stupcu sa 25 redaka. *Senjski misal* i *Naručnik plebanušev* sadrže otisnutu sliku raspeća koje su se otiskivale drvorezima. Prvi drvorezi u Hrvatskoj nastali su u 15. stoljeću u glagoljaškoj tiskari u Senju.⁸³ Sve knjige su tiskane crnom bojom osim *Senjskog misala* koji je tiskan dvobojno crnom i crvenom, te *Meštirija od dobra umrtija* koja je tiskana crno, samo završetak crveno, a *Ritual dvobojno*.

4. NASTANAK I POVIJEST SAKRALNE BAŠTINE SENJ

4.1. RAD POD VODSTVOM VLADIMIRA KRALJIĆA⁸⁴

Vladimir Kraljić rođen je u Sušaku 29. rujna 1911. godine, kao svećenik obavljao je različite službe, a 1951. godine dolazi u Senj. U Senju je sve do 1969. bio voditelj biskupijske kancelarije, a kada je sjedište biskupije postala Rijeka on ostaje u Senju kao arhivar, bibliotekar i čuvar sakralne zbirke senjske i modruške.⁸⁵ Vladimir Kraljić započinje sređivati arhiv, ali što se tiče knjiga procijenio je kako sam teško što može učiniti jer je knjižni fond tijekom vremena narastao što primanjem odbačenih knjiga iz senjske gimnazije, donacijama i sabiranjem liturgijskih knjiga diljem biskupija nakon II. vatikanskog koncila. S ostalom baštinom; riznica, portreti, liturgijsko ruho, zlato i srebro također. Bio je sretan da je sve pod krovom, ali i najvećim dijelom za javnost nedostupno osobito arhiv i knjižnica. Trudio se i koristio sve kanale kako bi primjereno zbrinuo vrijednost koja je bila na okupu, ali nije bilo ni političkog ni stručnog interesa da se bilo što poduzme. Tako je na jednom sprovodu zamolio bračni par Filu Lokmer-Bekavac i Juraja Lokmera za suradnju kako bi se bolje upoznali sa stanjem baštine. Koliko god se gospođa Lokmer-Bekavac

---

⁸³ Hebrang Grgić, I. Kratka povijest knjižnica i nakladnika. Zagreb : Naklada Ljevak, 2018.

⁸⁴ Lokmer, J., Lokmer-Bekavac, F. „Sakralna baština Senj“ // Riječki teološki časopis, god. 13. (2005.), br 1, str. 211.-244.

⁸⁵ Bogović, M. In memoriam Vladimir Kraljić. // Senjski zbornik, br.1, 1988. / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1988. Str 229.

trudila i inzistirala na pomoći bibliotekara specijalista i stručnjaka za stare fondove kako bi se knjižnica inventarizirala nije bilo pozitivnih odgovora. Radila je u Naučnoj biblioteci Rijeka i 1977. godine započela je sređivanje knjižnice koja je imala oko 20 000 svezaka knjiga. Pomagali su osnovnoškolci i srednjoškolci među kojima je bio i današnji šibenski biskup Tomislav Rogić. Knjižnu građu je trebalo kompletirati, posložiti na police i inventarizirati ih. Inventarizacija knjižnog fonda i kompletiranje periodike je rađeno uz pomoć bogoslovske škole u Rijeci i nešto financijskih sredstava od Republičke samoupravne interesne zajednice (RSIZ) za kulturu.⁸⁶ Novac je usmjeren za restauraciju portreta, a na taj udio biskup riječko–senjski Josip Pavlišić je dao još trostruki iznos. Akademska slikarica i restauratorica Alma Orlić započela je 1980 restauraciju najštećenijih portreta za minimalan novac. Nakon prvih rezultata priključila se u financijskoj pomoći Općinska samoupravna interesna zajednica (OSIZ) za obnovu spomenika i kulture u Senju kao i neki Senjani koji su postali donatori. Restauracija portreta je završena u jesen 1986. godine. Zaključeno je kako bi trebalo svakako restaurirane portrete prezentirati javnosti kako bi se iskoristila povoljnija klima u gradu glede baštine. Sakralna baština je registrirana kao spomenik kulture godinu dana prije smrti mons. Vladimira Kraljića. Knjižni fond do tad je uglavnom inventarizirana, arhivski materijal sređen do 1800. godine, a regesta svega sređenog materijala objavio je „Vjesnik Historijskog arhiva Rijeke i Pazina“ u istom Vjesniku je objavljen je njegov „Sumarni prikaz današnjeg stanja i sadržaja Biskupskog i Kaptolskog arhiva u Senju“.⁸⁷ Mons. Vladimir Kraljić umro je 11. lipnja 1984. g.

4.2. RAD POD VODSTVOM MILE BOGOVIĆA

Nakon smrti mons. Kraljića u Senj za upravitelja arhiva, knjižnice i sakralne zbirke svećenik i stručnjak – povjesničar, dotadašnji rektor Visoke bogoslovne škole u Rijeci Mile Bogović. Stručnjaci bračni par Lokmer ističu kako je to bila prekretnica u radu i svi koji su bili okupljeni oko mons. Kraljića sada još aktivnije nastavljaju djelovati s Bogovićem kako bi se javnosti prezentiralo sve bogatstvo Sakralne baštine Senj. Prezentacija je održana u travnju 1987. godine u vrijeme proslave sv. Jurja zaštitnika Senja i Senjske biskupiju raspoloživim i za izložbu

---

⁸⁶ Lokmer, J., Lokmer-Bekavac, F. „Sakralna baština Senj“//Riječki teološki časopis, god. 13 (2005.), br 1, str. 211.-244.

⁸⁷ Bogović, M. In memoriam Vladimir Kraljić. // Senjski zbornik, br.1, 1988. / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1988. Str 229.

improviziranim prostorima knjižnice.⁸⁸ Senjani su bili oduševljeni, a i odnos tadašnjih političkih struktura vlasti je bio je takav da su Općina, Komitet SKH i Vjerske komisije počele razmišljati o stalnom uređenju izložbenog prostora sakralne baštine. Nakon toga proširen je sastav grupe koja je djelovala uz dr. Bogovića, te je odlučeno da se krene u realizaciju postava Stalne izložbe crkvene umjetnosti u Senju u prizemlju kuće „Prpić“ (Slika 10 donji ulaz). Izložba je postavljena i svečano otvorena u lipnju 1988. godine i djelovala s posebnim uspjehom sve do početka Domovinskog rata. U vrijeme domovinskog rata izložba je nakratko zatvorena, a izlošci spremljeni kako bi se očuvali od uništenja. Devedesetih s pojavom demokracije općina Senj je financijski pomagala ovu djelatnost, a 1995. godine cjelokupna je baština konstituirana kao biskupijska ustanova, te je službeno nazvana Sakralna baština u Senju. Sakralna baština je zapravo zbirka koja se nalazi u gotičko – renesansnoj palači Vukasović (Slika 9.). Prikazuje različitu građu koja je pripadala Senjskoj biskupiji prije sjedinjenja s biskupijom u Rijeci: arhiv, knjižnicu i riznicu.⁸⁹ Od 2000. godine Sakralna baština u Senju djeluje kao samostalna ustanova Gospićko-senjske biskupije kojoj je na čelu upraviteljica Milena Rogić. Krajem 2002. i početkom 2003. godine obnovljen je krov i napravljena fasada zgrade gdje je smještena Sakralna baština. Od 500 obljetnice tiskanja Senjskog Misala kad su u Senju bili knjižničari iz cijele Hrvatske u organizaciji Hrvatskog knjižničnog društva ovu jedinstvenu izložbu posjećuju brojne grupe znanstvenika, studenata, školske djece ili putnika namjernika koji se upoznaju s činjenicama senjske Crkvene i Nacionalne povijesti i kulture.

---

⁸⁸ Lokmer, J., Lokmer-Bekavac, F. „Sakralna baština Senj“//Riječki teološki časopis, god. 13 (2005.), br 1, str. 211.-244.

⁸⁹ Hrvatski muzeji i zbirke online. Dostupno na: <https://hvm.mdc.hr/stalna-izlozba-crkvene-umjetnosti-sakralna-bastina-senj,29/hr/crkvene-zbirke/> (17. 10. 2020.)

Slika 9. Zgrada Sakralne baštine Senj, 2004. godine⁹⁰

Slika 10. Ulaz u zgradu Sakralne baštine, 2003. godine⁹¹

5. ODJELI „SAKRALNE BAŠTINE“

5.1. BISKUPIJSKI I KAPTOLSKI ARHIV

Arhiv Senjske biskupije vodio se od njezina osnutka, a modruške od 1617. godine, od kada njome upravljaju senjski biskupi pa do 1970. godine.⁹² Uz taj arhiv, neovisno se vodi i arhiv Stolnog kaptola. Oba arhiva su tijekom II. svjetskog rata pretrpjela znatnu štetu koji unatoč tome predstavljaju vrijedan izvor informacija, posebno za povijest spomenutih biskupija. Arhivi su ustanove specijalizirane za čuvanje, zaštitu, obradu i korištenje izvornom pisanom baštinom. Arhivi čuvaju autentičan i vjerodostojan trag prošlosti vezan za povijesna zbivanja, svakodnevni život i umjetničko stvaranje, te identitet i temeljne vrijednosti sredine kojoj pripadaju.⁹³ Mons. Vladimir Kraljić je sredio svu arhivsku građu vezanu za spomenute biskupije i njihov život do

⁹⁰ Fotografirao Dragutin Šporec 27. 8. 2004. godine. Gornji ulaz u knjižnicu, a donji u riznicu.

⁹¹ Fotografirao Dragutin Šporec 18. 8. 2003. godine.

⁹² Sakralna baština // Grad Senj, službene stranice grada Senja. Dostupno na: <https://www.senj.hr/sakralna-bastina/> (25.8. 2020.)

⁹³ Hrvatski državni arhiv. Dostupno na: <http://www.arhiv.hr/arhivska-sluzba> (17. 10. 2020.)

1800. godine, a regeste svega sređenog je objavio „Vjesnik Historijskog arhiva Rijeke i Pazina“. U arhivu se nalazi 100 dužnih metara građe. Od 1985. godine pa skoro do 2000. godine u arhivu radi dr. Mile Bogović sa suradnicima, a taj rad se i danas nastavlja kako bi se inventarizirala i katalogizirala građa iza 1800. godine. Starost ovih arhiva ne može se sa sigurnošću utvrditi, ali najstariji dokument koji se čuva u Biskupijskom arhivu je (ovjerovljeni prijepis) iz 1445. godine, a najstariji registriran dokument je iz godine 1000., kojega više nema.⁹⁴ Kaptolski arhiv ima najstariji dokument iz 1272. godine, dok je najstariji registrirani iz 1185. godine. Građa je pisana latinicom i to na latinskom, njemačkom, talijanskom i hrvatskom jeziku. Arhiv je imao veliku zbirku dokumenata na glagoljici, ali je sačuvan samo mali broj.

U senjskom Kaptolskom arhivu nije sačuvan ni jedan primjerak Statuta koji je nastao u 14. stoljeću, a do sada su poznata tri prijepisa i sve tri se nalaze u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Pod sig. II d 124 čuvaju se dva primjerka, prvi je stariji i donosi cjelovit tekst, drugi mlađi i prepisivač je dosta teksta izostavio. Prvi je vjerojatno Kukuljeviću poslužio kao predložak, a imao je pri ruci i ovaj drugi što potvrđuje usporedba tiskanog teksta s tekstom prijepisa. Drugi rukopis vjerojatno je došao iz senjskog gradskog arhiva („Senjski privilei“). Godine 1582. preveo ih je s latinskog na hrvatski senjski kanonik Juraj Bogotić, a taj tekst prepisao je 1619. godine senjski kancelar Ivan Rafaelić.⁹⁵ U drugom dijelu rukopisa prepisan je, vjerojatno u isto vrijeme kad i „Privilei“, Statut senjskog kaptola. Na koncu teksta je rukom napisano: „Bi ovo skopiano s glagolskoga na naš Dalmatinski jezik pravo i verno“, zatim slijedi Kukuljevićev dodatak: „Tiskane su ovo naredbe u Arkivu mome II. 1. 79 prije nego što sam imao ovaj prijepis.“⁹⁶ Statut je do sada dva puta tiskan. Prvi puta ga je objavio Kukuljević, a drugi put Manojlo Sladović.

U svim tiskanim izdanjima i prijepisima piše da je statut donesen 1380. godine, dok Mile Bogović analizom elemenata datiranja zaključuje kako nikako ne može biti te godine nego 1340., a svoje mišljenje temelji na izdanjima Kukuljevića i Sladovića. U rukopisu II d 10, a sadržajno se s njime slažu i ostala dva rukopisa nalazi se ovaj tekst: „*Va ime Božje Amen. Lett Gdnih 1380. 12. dan Aprilla va vrime Presvetogha Ocza i Gdna Benedicta papi castnogha ocza Gdna Rumuna, milosteju Božijom i stola apustolskogha arhibiskupa splickogha, Gdna fra Ivana pomochiu*

---

⁹⁴ Lokmer, J., Lokmer-Bekavac, F. „Sakralna baština Senj“//Riječki teološki časopis, god. 13 (2005.), br 1, str. 211.-244. str. 219.

⁹⁵ Bogović, M. // Senjski zbornik, br.15 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1988. Str. 23.

⁹⁶ Isto.

Božijom biskupa senskogha“.⁹⁷ Ni u Kukuljevićevu, ni u Sladovićevu nema spomena pape, očito je da su jedan redak ispustili, a papa Benedikt se spominje u sva tri sačuvana rukopisa. Analizom svih papa koji su se tako zvali dolazi se do zaključka s obzirom na vrijeme u kojem su vodili Crkvu da je to jedino mogao biti papa Benedikt XII. (1334.-1342.). Analizirajući podatke vezane za splitskog biskupa Rumina i senjskog biskupa fra Ivana (augustinac iz Pize) koji je bio u Senju od 1333. do 1348. godine, te je puno surađivao s papom Benediktom XII., s druge strane oko godine 1380. nema takvih imena. Smatra kako je moglo doći do zabune kod čitanja matice jer je kurzivno slovo *k* u glagoljici slično kurzivnom *o*, pa je moguće da je došlo do zabune kod čitanja. Smatra kako bi i analiza teksta jako pomogla, ali za nju se Bogović ne smatra stručnjakom, pa to prepušta drugima. Od listina koje su objavili Kukuljević i Šurmin sedamdesetak njih po sadržaju ili mjestu izdanja je vezano za Senj. U Kukuljevićevo vrijeme ih je 46 bilo u Senjskom kaptolskom arhivu. Sada nema ni jedne. Navodno su se u vrijeme II. svjetskog rata čuvale u prostoriji iza glavnog oltara katedrale koja je uništena.⁹⁸

Od bogate glagoljične građe arhiva danas je ostala samo „Kvaderna“ (Kaptolske knjige, br. 2.) i oporuka Tome Pintarića iz 1445. godine. Kvaderna je pisana u 16. i 17. st., a krajem 17. st. se potpuno prelazi na latinicu. Ako se i piše glagoljicom ona se miješa sa bosančicom. Ona sadrži zapise o najvažnijim, uglavnom financijskim, pravnim i drugim podacima iz života senjske stolne crkve toga vremena.

5.2. BISKUPIJSKA KNJIŽNICA

Knjižnica je nastala od starih knjižnica: biskupijske, kaptolske, sjemenišne, knjižnice zavoda „Ožegovićianum“ i gimnazijske knjižnice, te donacijom građe dijela knjižnice privatnog odgojnog zavoda Palestra, vlasništvo obitelji Šimatić, te knjižnica nekih svećenika koji su umrli u Senju. Najstariji dio fonda nastao je donacijama pojedinih biskupa i kanonika o čemu svjedoče zapisi u knjigama. Knjižnica je smještena u prostor koji je građen baš za tu namjenu (Slika 9. gornji ulaz). Inventarizacija je trajala više od dvanaest godina. Tijekom registracije Biskupijske knjižnice kao spomenika kulture 1989. godine fond je sadržavao 19 869 svezaka od čega je 16 499 svezaka knjiga i 3 370 svezaka periodike. Fond je podijeljen u na osnovni fond i posebne zbirke. Osnovni

---

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Bogović, M. Glagoljica u Senju: Povodom 500. godišnjice Senjskog glagoljskog misala i glagoljske tiskare u Senju. Jadranska tiskara d. o. o. Senj: Jadranska tiskara d. o. o. Senj, 1994. str. 23.

fond čine knjige iz 18., 19. i 20. stoljeća, uglavnom do 1941. godine. Ima nešto i novijih izdanja, ali ne mlađih od 1971. godine.

Kao posebne formirane su:

- Zbirka knjiga iz XV. (dvije inkunabule), XVI. i XVII. stoljeća (208 svezaka)
- Zbirka liturgijskih knjiga: misali, brevijari i ostalo iz razdoblja (163?)- 1896. godine (490 svezaka)
- Zbirka rukopisnih knjiga (71 svezak)
- Zbirka muzikalija (tiskana i rukopisna građa)
- Zbirka „Segniensa“ koja obuhvaća svu tiskanu knjižnu građu u senjskim tiskarama, senjskih izdavača, autora Senjana ili onih koji su djelovali u Senju, te građa koja se tematski odnosi na Senj (213 svezaka).⁹⁹

Fond periodike je nepotpun i znatno oštećen u ratnim stradanjima i selidbama. Časopisa (2150 svezaka) je znatno više nego novina (940 svezaka). Knjige u knjižničnom fondu su pisane na 15 različitih jezika, a njegova starost je od 1470. – 1970. godine. Prilikom inventarizacije knjige su mikrofilmirane. Rad na katalogizaciji Knjižnice je stao nakon registracije 1989. godine iz više razloga: rat, nedostatak stručnjaka, nedostatak financija, nedostatak komunikacijske i informatičke infrastrukture. Unatoč svemu knjižni fond Biskupijske knjižnice predstavlja bogatu baštinu ne samo Senja i Hrvatske već i Europe. Građa koja predstavlja spomenik svjetske pismenosti i tiskarstva su dvije inkunabule *Geographie Strabonis* i *Josephus de Antiquitatibus ac de Bello Judaico*.

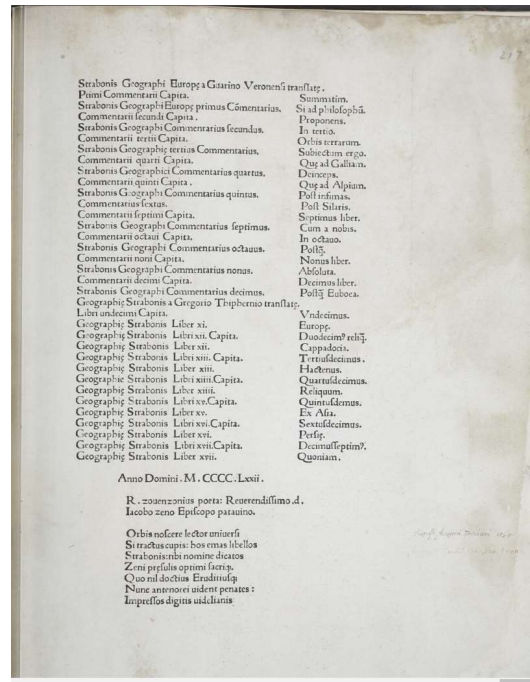
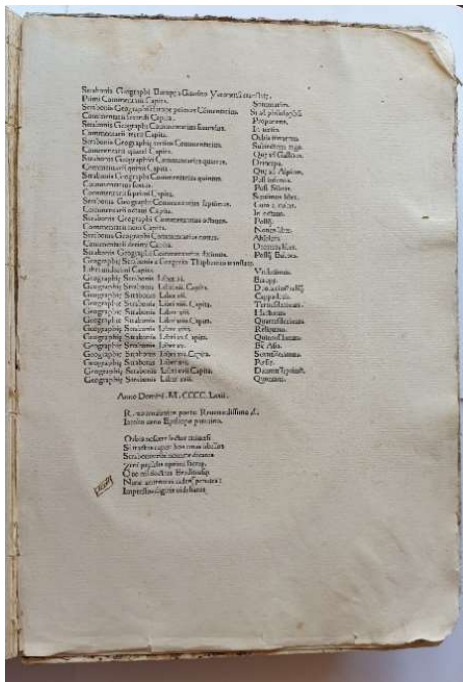
Geographie Strabonis, najstarija je knjiga – inkunabula koja se danas čuva u Biskupijskoj knjižnici Senj i nije katalogizirana. Ova knjiga je enciklopedija geografskog znanja toga vremena. Ona je Strabonovo (63. pr. Kr.- 23. pr. Kr.) najpoznatije djelo koje se sastoji od 17. knjiga (I–II fizička geografija, III–X Europa, XI–XVI Azija, XVII Afrika).¹⁰⁰ To djelo u rukopisnom obliku nije bilo poznato Rimljanima, a objašnjenje toga je da je nastala negdje daleko od Rima. Djelo je bilo općenito poznato tek u 5. stoljeću, ali je postalo referentno djelo tijekom srednjeg vijeka. Djelo je izvorno nastalo na grčkom, a na latinski su ga prevela dva talijanska humanista, Guarinus iz

---

⁹⁹ Lokmer, J., Lokmer-Bekavac, F. „Sakralna baština Senj“//Riječki teološki časopis, god. 13 (2005.), br 1, str. 211.-244.

¹⁰⁰ Strabon. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58294> (12. 9. 2020.)

Verone (oko 1374. – 1460.) i Gregorius Tipherans (oko 1414. – 1462.)¹⁰¹ U Biskupijskoj knjižnici se čuva *Geographie Strabonis* čije je tiskanje započeo Johannes de Spira, prvi venecijanski tiskar koji je umro 1470. godine, a tiskanje knjige dovršio je njegov brat Vindelinus de Spira 1472. godine u Veneciji. (Slika 11 i 12)

Slika 11. *Geographie Strabonis*, Biskupijska knjižnica¹⁰²

Slika 12. *Geographie Strabonis*, zadnja stranica¹⁰³

Prvo izdanje je bilo u Rimu 1469. godine, a izdali su ga Sweynheym i Pannartz, dvojica Nijemaca koji su bili ključni za širenje tiskarskog zanata u Italiji. Ovo drugo, prvo venetsko izdanje čuva se u Knjižnici Frank S. Streetera u New Yorku.¹⁰⁴ Biblioteka Rakow posjeduje drugo izdanje de Spira, tiskano u Veneciji kao i rukopis nastao u Milanu 1465. godine.¹⁰⁵ Korice istog izdanja inkunabule koju posjeduje Biskupijska knjižnica u Senju su značajno oštećene i na njima se vide

¹⁰¹ Strabo's De situ orbis printed in Venice, 1472. // Corning museum of glass. Dostupno na: <https://www.cmog.org/article/strabos-de-situ-orbis-printed-venice-1472> (29. 8. 2020.)

¹⁰² Fotografirala Mirjana Džambo Šporec 5. 8. 2019. godine

¹⁰³ Strabo Geographica // Christie'. Dostupno na: <https://www.cmog.org/sites/default/files/collections/2E/2E0ECDCC-041D-48A8-902F-7253DD46841A.pdf> (12. 9. 2020.)

¹⁰⁴ Strabo Geographica // Christie'. Dostupno na: <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/strabo-6463-bc-ca-25-ad-geographica-translated-4890584-details.aspx> (2. 9. 2020.)

¹⁰⁵ Strabo's De situ orbis printed in Venice, 1472. // Corning museum of glass. Dostupno na: <https://www.cmog.org/article/strabos-de-situ-orbis-printed-venice-1472> (29. 8. 2020.)

ostatci kože dok hrpta uopće nema (Slika 13. i 14.). Uvez se još dosta dobro drži. Knjiga ima 219. listova, a prvi i zadnji su prazni.

Slika 13. Korice¹⁰⁶

Slika 14. Uvez

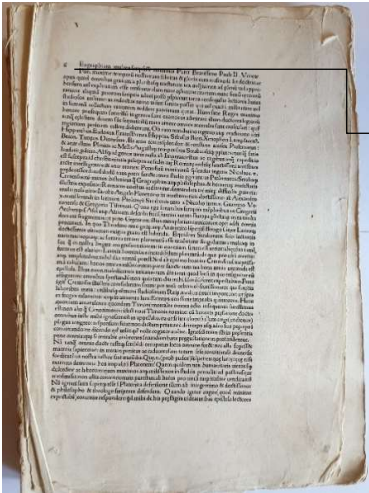
Tekst je latinski, otisnut u jednom stupcu crnom bojom, stupac ima 51 redak. Margine su prostrane i za inicijale je ostavljen prostor visine 7 redova kako bi se napravila ilustracija ili veliko i ukrašeno slovo, te je u tom prostoru otisnuto malo pripadajuće slovo.¹⁰⁷ Visina lista je laičkim mjerenjem 406 mm x 280 mm, iako opisu The Frank S. Streeter Library stoji 398 mm x 280 mm.¹⁰⁸ Uspoređujući digitaliziranu inkunabulu i *Geographie Strabonis* koja se nalazi u Biskupijskoj knjižnici zaključujem kako se radi o istom izdanju po podacima, osim ako je ova prva pretisak izdanja pa se dimenzije razlikuju?¹⁰⁹ Na početku tiskanog sadržaja ostavljen je prostor visine dva retka, dok unutar samog teksta biva ostavljen prostor od dva (Slika 15 i 16) ili od sedam redaka (Slika 17).

¹⁰⁶ Fotografirala Mirjana Džambo Šporec 5. 8. 2019. godine kao i sliku 14.

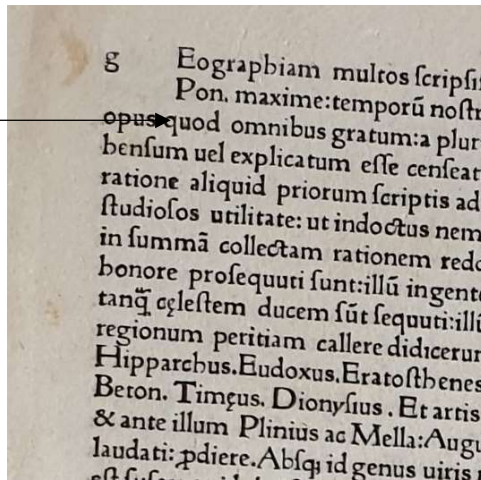
¹⁰⁷ Pogledaj sliku 15. i 16.

¹⁰⁸ Strabo Geographica // Christie'. Dostupno na: <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/strabo-6463-bc-ca-25-ad-geographica-translated-4890584-details.aspx> (12. 9. 2020.)

¹⁰⁹ Strabo Geographica // Christie'. Dostupno na: <https://www.cmog.org/sites/default/files/collections/2E/2E0ECDCC-041D-48A8-902F-7253DD46841A.pdf> (12. 9. 2020.)

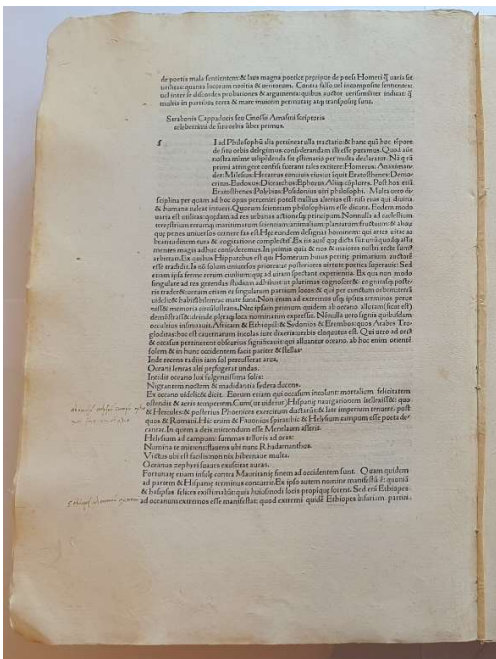

Slika 15. Prva stranica¹¹⁰

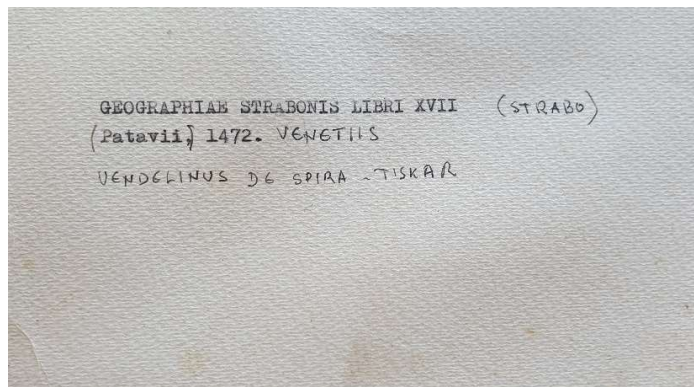

Slika 16. Prostor ostavljen na početku prve stranice

Stranice su na početku odvojene jedna od druge, prvi listovi više oštećeni dok je većina dobro očuvana, a listovi čisti. Na širokim marginama pored teksta na više stranica nalaze se komentari zabilježeni olovkom (Slika 17). U inkunabuli se nalazi kartica na kojoj piše ime autora djela, godina tiskanja, tiskar i mjesto tiskanja (Slika 18).

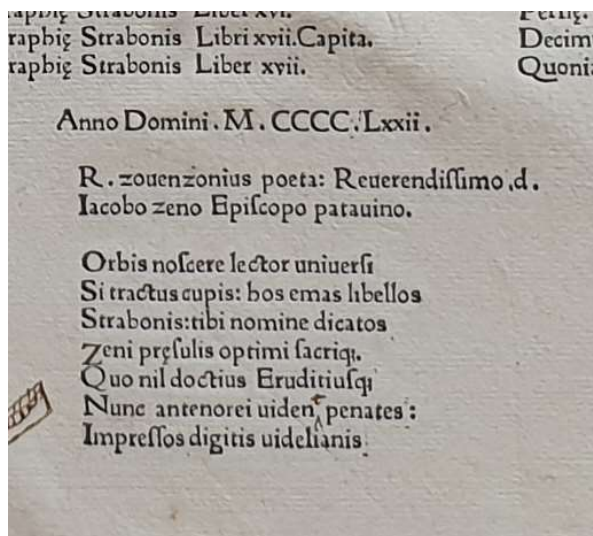

Slika 17. Prostor za inicijal, pisani komentari na marginama

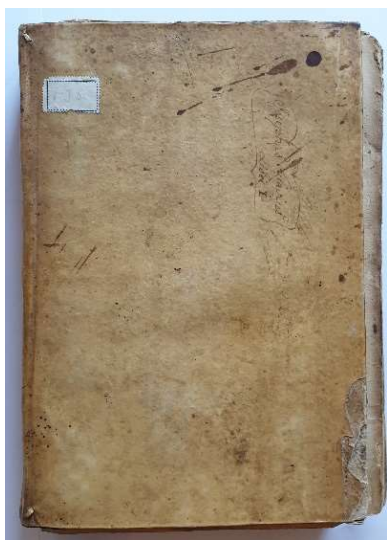
Slika 18. Kartica unutar inkunabule

¹¹⁰ Fotografirala Mirjana Džambo Šporec 5. 8. 2019. godine (Slika 15, 16, 17, 18 i 19).

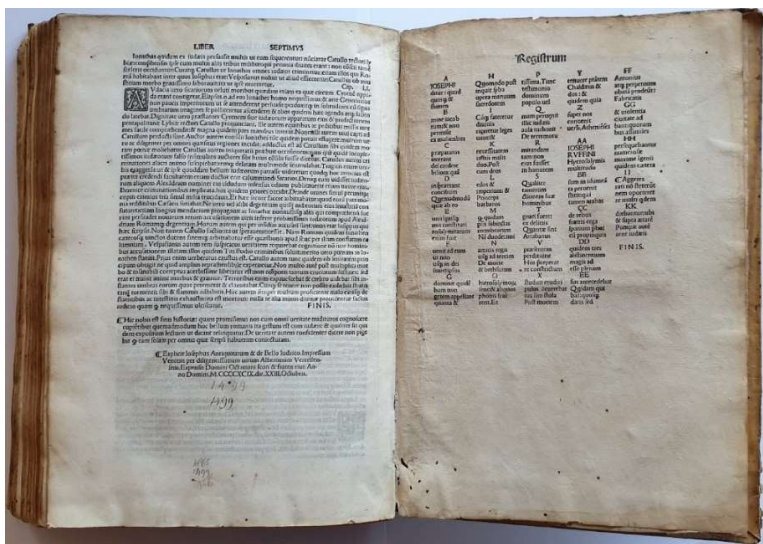

Slika 19. Podaci o godini izdanja

Josephus de Antiquitatibus ac de Bello Judaico druga je inkunabula koja se čuva u Biskupijskoj knjižnici, također nije katalogizirana i ima neku malu oznaku na korici kao i *Geographie Strabonis* (Slika 20). Knjigu Židovske starine i Židovski rat je napisao Flavius Josephus rodom iz Jeruzalema i učeni državnik koji je postao miljenik rimskih careva.¹¹¹ Tiskanje je dovršeno 23. listopada 1499. u Veneciji što piše u impresumu (Slika 21).

Slika 20. Korice i oznaka¹¹²

Slika 21. Impresum i godina tiskanja

¹¹¹ Flavius Josephus' books on Jewish history printed by Johann Schüssler in Ausburg, 1470 // Corning museum of glass. Dostupno na: <https://www.cmog.org/article/flavius-josephus-books-jewish-history-printed-johann-schussler-augsburg-1470> (12. 9. 2020.)

¹¹² Fotografirala Mirjana Džambo Šporec 5. 8. 2019. godine kao i 21, 22 i 23.

Korice inkunabule su kožne i dobro su očuvane (Slika 20), a na hrptu piše naslov koji je gore naveden (Slika 22). Korice su u dosta dobrom stanju, presvučene kožom po mojoj procjeni. Prednja korica nešto oštećena na donjem dijelu skroz desno (Slika 20), vjerojatno od otvaranja i listanja, dok je zadnja bolje očuvana. Iako korice dosta dobro izgledaju skoro su se odvojile od uveza, drže se na popuštenim tanjim „špagama“ i povezane su u gornjem dijelu hrpta gotovo sa svim, a u donjem sa manjim brojem zadnjih uvezanih sveščića.

Slika 22. Hrbat

Slika 23. Uvez

Na unutarnjoj strani korice olovkom su napisani neki vlasnici knjige, kao i na stranici s naslovom. Prvi listovi su izgrizeni i rupičasti u većoj mjeri dok je većina u dosta dobrom stanju, iako se na svim stranicama nalazi manji broj rupica koje su izgrizli crvi. Tiskana je jednobojno, crno, u jednom stupcu s ukrašenim i dovršenim inicijalima visine četiri, pet i dvanaest redaka. Listovi su visine 310 mm x 215 mm, a visina hrpta 315 mm, paginirani su slovima i rimskim brojevima. Svežnjevi su označeni u registru na kraju knjige.

5.3. GALERIJA BISKUPSKIH PORTRETA I DRUGIH LIKOVNIH DJELA

Biskupske portrete koji se nalaze u Sakralnoj baštini Senj biskupa senjskih i modruških prvi put cjelovito je opisala Ivy Lentić Kugli 1973. godine. Pavao Tijan ih je opisao nekoliko 1940. godine.

Opisala je stanje portreta počevši od biskupa Agatića iz 1617. godine do biskupa Ožegovića iz 1852. godine. Dio portreta (Agatić, Franković, mariani, Dimitri, Brajković, Bedeković, Ratkay) je po karakteristikama pripisala putujućim majstorima koji su djelovali i u kontinentalnoj Hrvatskoj jer je očita stilska, likovna i izražajna sličnost sa portretima zagrebačkih i đakovačkih biskupa 17. i 18. stoljeća. Dio (Benzoni, Čolić, Piccardi, Cabalin) je pripisala venecijansko furlanskom krugu jer je pronašla sličnosti sa slikarstvom toga kruga. Portreti biskupa Ježića u Zopf stilu i biskupa Ožegovića su vrlo slični biskupskim portretima u Zagrebu i Đakovu. Biskupske portrete nakon Ožegovića nije spomenula smatrajući ih vjerojatno likovno manje zanimljivim (Šoić-1872., Posilović, Maurović, Vučić, Marušić, Starčević, Burić-1936.).¹¹³ Akademsko slikarica i restauratorica Alma Orlić je u razdoblju od 1980. – 1986. godine restaurirala i spasila od propasti jer su neki bili već značajno oštećeni. Dvadeset četiri portreta koja su restaurirana su izložena u biskupskom salonu i danas su u dobrom stanju osim što su neki po rubovima ogrebeni vjerojatno tijekom zbrinjavanja za vrijeme Domovinskog rata. Jedinствен slučaj u Hrvatskoj da imamo neprekinut kontinuitet biskupskih portreta. Uz te portrete u Sakralnoj baštini se nalaze i druga likovna djela ; nekoliko ulja na platnu, nekoliko skulptura i drvenih predmeta umjetničke izrade: Krist – patnik; ulje na platnu, Majka Božja od Sedam Žalosti; oltarna pala, Bezgrješno začecje; ulje na platnu, crkveni naučitelji; četiri slike – ulje na platnu, biskup Antun Maurović (1885. – 1908.); oleografija, otajstva krunice; petnaest ulja na platnu, Sveta Margareta; polikromirano drvo,, Svjećonoša; nebojeno drvo i Klecalo oratorija biskupa Pohmajevića.¹¹⁴

5.4. ZLATNI I SREBRNI PREDMETI I PEČAT

Određeni dio predmeta od zlata ili srebra nalaze se u Sakralnoj baštini. Uglavnom su to liturgijski predmeti. Grad Senj je važno zlatarsko središte među gradovima Primorske Hrvatske, iako su najznačajniji i najstariji centri zlatarstva Zadar i Dubrovnik. Već je spomenut u uvodnom i središnjem dijelu zlatar Martin Živković koji je u 15. stoljeću djelovao u Senju. Grad Senj je upravo u 14. i 15. stoljeću bio ekonomsko, društveno, kulturno, trgovačko i političko središte tog dijela Primorske Hrvatske. Mnogi zlatarski predmeti iz tog vremena su nestali tijekom stoljeća, a

---

¹¹³ Lokmer, J., Lokmer-Bekavac, F. „Sakralna baština Senj“ // Riječki teološki časopis, god. 13 (2005.), br 1, str. 211.-244. str. 226.

¹¹⁴Isto.

mali broj je ipak sačuvan u Senjskoj baštini. U arhivskim podacima sačuvano je ime Martina Živkovića, jednog od najznačajnijih zlatara koji je djelovao prije 1437. godine u Senju, sin Dominika Živkovića.¹¹⁵ Iz te obitelji potječe i senjski biskup Juraj Živković koji je umro 1578. godine. Od 1438. godine spominje se ime Martina Živkovića u Rijeci jer je tamo djelovao i bavio se trgovinom. Nakon 1458. godine više se ne spominje njegovo ime vezano za Rijeku i nije poznato kamo je otišao. Ime Martina Živkovića spominje se u Dubrovniku oko 1464. godine kao onaj koji uzima naučnika Dragoja Brankovića na pouku od 6. godina. Neki mlađi Martin Živković došao je na poduku Nikoli Markoviću 1474. godine iz Senja. Možda se samo nagađati je li taj mlađi Martin Živković bio sin starijeg Martina Živkovića, Dominikova sina. Možda je u Dubrovnik došao s ocem i zajedno s njim otišao u Senj. Je li obitelj Živković posjedovala kuću na trgu nasuprot katedrale prije 1487. godine ili je tu kuću kupio Martin Živković nije poznato, ali zna se da je nakon te godine djelovao u Senju. U toj kući nalazi se i danas uzidani grb s natpisom:

„DOMVS MI. MARTINI XIFOVICH AVARIFABRI DE SEGNA.

MCCCCLXXXVII DIE VIII GVNI.“¹¹⁶

U Sakralnoj baštini nalazi se:

- pastoral – biskupski štap krbavskih biskupa, pozlaćeno srebro, lijevano, gravirano, druga polovica 15. stoljeća, rad venecijanskih majstora
- pastoral – biskupski štap senjsko – modruških biskupa, srebro, djelomično pozlaćeno, rad nepoznatog venecijanskog majstora iz sredine 17. stoljeća
- kalež; pozlaćeni bakar, rad senjskog zlatara Martina Živkovića iz druge polovice 15. stoljeća, na donjoj strani natpis: HOC OPVS FECIT MAGISTER MARTINVS XIFCO AVRIFABER A HONOR BE MA VI SEG
- ciborij Vuka Hreljanovića, izrađen od srebra i pozlaćen, rad je nepoznatog vjerojatno senjskog majstora iz 15. stoljeća
- kalež; pozlaćen bakar, nepoznat autor, kraj 16. ili početak 17. stoljeća
- procesijski križ sesijskog kaptola, iskucano srebro i iskucano pozlaćeno srebro ili bakar, rad nepoznatog autora

---

¹¹⁵ Lentić, I., Zlatarski predmeti iz XV. i XVI. stoljeća u riznici senjske katedrale // Senjski zbornik br.17 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1990. Str. 113.-124.

¹¹⁶ Isto.

- procesijski križ; pozlačeno i iskucano srebro ili bakar, rad nepoznatog zlatara iz 15. stoljeća
- uskrslu Krist; srebro, najvjerojatnije rad augsburških zlatara s početka 18. stoljeća
- kalež; pozlačeno srebro ili bakar, filigran i emajl, najvjerojatnije rad augsburških radionica s početka 18. stoljeća
- pokaznica senjske patricijke Ivke Radić; pozlačeno srebro, poludragulji i dragulji, rad Joachima Zettela iz Augsburga između 1726. i 1728. godine
- kaleži (20), ciboriji (6), pokaznice (4 manje), moćnici (8 manjih i jedan veći drveni), križ, radovi nepoznatih autora, od 17. do 19. stoljeća
- kanonske ploče; srebro, venecijanske ili domaće radionice s kraja 17. stoljeća ili sredine 18. stoljeća
- ključevi grada Klisa
- pečati senjskog kaptola, metal iz 14. stoljeća, nepoznat majstor.

5.5. OSTALI ODJELI

Sakralna baština posjeduje još tri odjela: liturgijsko ruho, biskupski salon i kameni spomenici. Liturgijsko ruho uključuje posebnu odjeću koju đakon, svećenik ili biskup oblači za liturgijske obrede ili slavlja. Katedrala posjeduje velik broj paramenata u rasponu od 18. stoljeća do danas.¹¹⁷ Najvrijednije dijelovi liturgijskog ruha su zapravo dar carice Marije Terezije na molbu senjskog biskupa Čolića senjskoj katedrali. Posebno se ističu motivi misnica iz sredine ili kraja 18. st. velik je broj paramenata iz vremena biskupa Ožegovića i Maurovića. Radovi su to senjske ili neke kontinentalne vezilačke radionice. Poznato je da je u Senju u 20. stoljeću postojala vezilačka radionica. Izložen je manji broj paramenata i to nažalost, ne najatraktivniji.¹¹⁸

Biskupski salon; trešnjino drvo, pozlačeni metal, svila, salonsko pokućstvo (stol, stolice, fotelje, divan, stolić, vitrina: oko 17. komada), druga polovica 19 stoljeća. Vrlo je to vrijedan namještaj i po mišljenju stručnjaka iz Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu radi se o salonskoj garnituri jedinstvenoj u Hrvatskoj, po broju jedinica i stilu II. (bečkog) empira.¹¹⁹

---

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Isto.

Kameni spomenici čine zasebnu cjelinu iako ne možemo govoriti o zbirci u klasičnom smislu. Zapravo su to kameni ostatci razorenih crkava u II. svjetskom ratu preneseni u zgrade i gradske vrtove biskupija i župa. Značajan dio je raznesen ili ugrađen u neke nove objekte ili jednostavno prodan. Sačuvan je manji broj nadgrobnih ploča uskočkih vojvoda i senjskih patricija od 16. do 18. stoljeća. Tu je ostatak nadgrobne ploče kneginje Ižote d'Este, supruge Stjepana II. Frankopan, iz 1436. godine.¹²⁰ Najstariji kameni spomenik je iz 14. stoljeća, prikaz apostola s pročelja crkve sv. Franje koji je prenet iz crkve sv. Petra nakon njena rušenja kad se gradila tvrđava Nehaj. Sredinom 20. stoljeća stručnjaci Blaženka i Enver Ljubović su spomenike pregledali i inventarizirali. Nažalost ti su spomenici samo manjim dijelom dostupni posjetiteljima i još uvijek nisu adekvatno zbrinuti iako je postojao projekt za izgradnju uskočkog mauzoleja on još uvijek nije ostvaren.

---

¹²⁰ Isto.

ZAKLJUČAK

Cilj rada je bio pokazati kako su Senj i Senjska biskupija između ostalog bili tiskarsko i glagoljaško središte. O Senju kao biskupskom središtu govori se još u antičko doba u 5. stoljeću. Senj u 13. stoljeću postaje lučko, trgovačko, prometno i gospodarsko središte sjevernog Jadrana. U 14. i 15. stoljeću u Senju djeluje glagoljski skriptorij, a grad Senj je od 12. do 16. stoljeću jako središte prepisivanja i ukrašavanja knjiga, gdje su postojali skriptoriji i knjigoveška radionica. Najplodonosnije, najsajnije razdoblje senjske kulturne povijesti je zasigurno Frankapansko i Korvinovo, predtursko i preduskočko razdoblje, najvećim dijelom posljedica ekonomskog procvata. Vrijeme turskih osvajanja donosi poteškoće i velika stradanja za Senj i senjsku okolicu. Već 1463. godine Osmanlije dolaze po prvi put pod Senjske zidine, nakon Krbavske bitke, a početkom 16. st. osmanlijska opasnost je znatno povećana i grad je skoro osvojen i uništen. Nakon poraza hrvatske vojske na Krbavskom polju 1493. godine osmanlije su razorile u širem senjskom zaleđu gradove i utvrde, a stanovništvo natjerali u bijeg. U Senju život nastoji teći normalno, u to vrijeme se nadograđuje i proširuje sakristija katedrale. Biskup Andrija Campan de Mutin skuplja novac za orgulje, radi se novi oltar i propovjedaonica. Taj oltar dobiva *Missale in carta pecora* tiskan u rimskoj tiskari 27. travnja 1475. godine. *Missale in carta pecora* darovan je katedrali 27. kolovoza 1494. godine, smo dvadeset dana poslije nego je dovršeno tiskanje prvijenca senjske glagoljske tiskare što ga je priredio i tiskao senjski kanonik Blaž Baromić. Blaž Baromić je u Veneciji u tiskari Andrea Toressanija tiskao svoj *Brevijar* 1493. godine, te donio odlivena slova u Senj gdje osniva senjsku tiskaru. Iz Senjske tiskare izlazi sedam inkunabula *Senjski misal* 1494. godine, *Spovid općena* 1496. godine, *Meštija od dobra umrtija s Ritualom* 1507./1508., *Naručnik plebanušev* 1507. godine, *Transit svetog Jerolima* 1508. godine, *Mirakuli slavne Dêve Marije* 1508. godine, *Korizmenjak* 1508. Nažalost ni jedan originalan primjerak ni jedne inkunabule se ne čuva u Senju. Originalni primjerak *Spovidi općene* nalazi se u Zbirci Glagolitica Provincije franjevac trećeredaca glagoljaša u Samostanu sv. Franje Ksaverskoga u Zagrebu. Istraživački dio rada je vezan za *Spovid općenu* i za dvije inkunabule koje nisu tiskane u Senju nego se sada čuvaju u „Sakralnoj baštini“ Senj u Biskupijskoj knjižnici, a to su *Geographie Strabonis* tiskana 1472. godine u Veneciji i *Josephus de Antiquitatibus ac de Bello Judaico* 1499. godine također u Veneciji. Knjige su unatoč oštećenjima u dosta dobrom stanju po pitanju sadržaja i očuvanosti teksta. Inkunabule su spomenici europske i svjetske pismenosti, knjige koje su nastale oko pola stoljeća nakon izuma tiskarskog stroja i prvog Gutenbergovog tiskanja Biblije 1455. godine u

Mainzu. Hrvatska je unutar tih pedeset godina već imala svoje tiskare i nastojali ići u korak sa europskim tiskarskim gradovima. Cilj rada je pokazati kako je Senj imao bogatu, ali i tešku povijest, te potaknuti na veću brigu po pitanju istraživanja i obrade takvih djela kako bi ti bogati spomenici pismenosti postali vidljivijim i dostupnijim široj javnosti.

KULTURNA BAŠTINA SENJA I SENJSKE BISKUPIJE

Glagoljska baština, tiskara i Sakralna baština

SAŽETAK

Senj i Senjska biskupija imaju dugu i bogatu povijest koja seže još u antičko doba. Smatra se kako je Senjska katedrala sagrađena na temeljima ranokršćanske bazilike i po svojoj gradnji je drugačija i posebna. Najplodonosnije razdoblje je zasigurno Frankapansko i Korvinovo, predtursko i preduskočko razdoblje kada u Senju djeluju skriptoriji u kojima se prepisuju knjige kao i knjigoveška radionica. Iako je sam grad Senj odolio turskim osvajanjima nakon poraza hrvatske vojske na Krbavskom polju 1493. godine mnoge crkve su porušene. U Senju je u to vrijeme osnovana Senjska tiskara, nakon što je Blaž Baromić tiskao svoj *Brevijar* u Veneciji 1493. godine, te se vratio u Senj. Poznato nam je kako su iz Senjska tiskare izašle dvije glagoljske inkunabule *Senjski misal* i *Spovid općena*, te još pet knjiga. Senjska tiskara je svijetli primjeri hrvatske kulturne povijesti, ali i europske i svjetske povijesti tiskarstva. Senj je stradao u Drugom svjetskom ratu kada je bombardirana katedrala, a i domovinski rat nije zaobišao Senj. Sakralna baština Senj danas čuva kulturnu ostavštinu povijesti grada, biskupije, ali i dvije inkunabule koje spomenici svjetske pismenosti, *Geographie Strabonis* i *Josephus de Antiquitatibus ac de Bello Judaico*. Senjska tiskara ima svoje značajno mjesto u kulturi tiskarstva uopće.

Ključne riječi: Senj, biskupija, Blaž Baromić, tiskara, katedrala, inkunabule, Sakralna baština.

CULTURAL HERITAGE OF SENJ AND THE SENJ DIOCESE

Glagolitic heritage, printing house and Sacral heritage

ABSTRACT

Senj and the Diocese of Senj have a long and rich history dating back to ancient times. It is believed that the Senj Cathedral was built on the foundations of an early Christian basilica and is different and special in its construction. The most fruitful period is certainly the Frankapan and Korvin periods, the pre-Turkish and pre-Uskok period when there were scriptories in Senj in which books were copied, as well as a bookbinding workshop. Although the town of Senj itself resisted Turkish conquests after the defeat of the Croatian army on Krbavsko polje in 1493, many churches were destroyed. The Senj printing house was founded in Senj at that time, after Blaž Baromić printed his Breviary in Venice in 1493, and returned to Senj. We know that two Glagolitic incunabula, the Senjski Misal, Spovid općena and five other books were published by the Senj printing house. The Senj printing house is a shining example of Croatian cultural history, but also of European and world printing history. Senj was destroyed in the Second World War when the cathedral was bombed, and the Homeland War did not circumvent Senj. Today, the sacral heritage of Senj preserves the cultural heritage of the history of the city, the diocese, but also two incunabula that are monuments of world literacy, Geographie Strabonis and Josephus de Antiquitatibus ac de Bello Judaico. The Senj printing house has its significant place in the culture of printing in general.

Keywords: Senj, diocese, Blaž Baromić, printing house, cathedral, incunabula, Sacral heritage

POPIS LITERATURE:

- Bogović, M. Crkvene prilike u Senju u 14. stoljeću i statut senjskog kaptola. // Senjski zbornik br. 15 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1988. Str. 15.-27.
- Bogović, M. Gdje je radila glagoljska tiskara od godine 1494. do 1496.? // Senjski zbornik br. 21 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1994. Str. 101.-108.
- Bogović, M. Glagoljica u Senju: Povodom 500. godišnjice Senjskog glagoljskog misala i glagoljske tiskare u Senju. Jadranska tiskara d. o. o. Senj: Jadranska tiskara d. o. o. Senj, 1994. str. 30.
- Bogović, M. In memoriam Vladimir Kraljić. // Senjski zbornik br. 15 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1988. Str 229.
- Bogović, M. Povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske i Srednji vijek. *Fontes*, 07 (1), 2001. Str. 21-32. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/54995> (10. 10. 2020.)
- Bogović, M. Senj i lokacija njegove glagoljske tiskare krajem 15. st. // Senjski glagoljaški krug 1248.-1508. / Milan Moguš. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998. Str. 15.-36.
- Bošnjak, M. Slavenska inkunabulistica. Dopunjeno i ispravljeno izdanje od rukopisa tiskanog u engleskom prijevodu „A study of Slavic incunabula“. Zagreb : Mladost, 1970.
- Dürriegl, Marija-Ana. Senjski glagoljski misal 1494., faksimilni pretisak. Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu, br. 44.-45.-46. 1996. Str. 246.-248.
- Dürriegl, Marija-Ana. Senjska *Meštija od dobra umrtija* kao zrcalo svoga vremena. // Senjski zbornik, br. 35, / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2008. Str 27.-46.
- Flavius Josephus' books on Jewish history printed by Johann Schüssler in Ausburg, 1470 // Corning museum of glass. Dostupno na: <https://www.cmog.org/article/flavius-josephus-books-jewish-history-printed-johann-schussler-augsburg-1470> (12. 9. 2020.)
- Glavičić, A. Novi nalazi starohrvatskog pletera // Senjski zbornik br. 29 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2002. Str. 29.-31.
- Glavičić, M. Značenje Senije tijekom antike. // Senjski zbornik br. 21 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj – Senjsko muzejsko društvo, 1994. Str. 41.-58.
- Hebrang Grgić, I. Kratka povijest knjižnica i nakladnika. Zagreb : Naklada Ljevak, 2018.
- Hrvatski muzeji i zbirke online. Dostupno na: <https://hvm.mdc.hr/stalna-izlozba-crkvene-umjetnosti-sakralna-bastina-senj,29/hr/crkvene-zbirke/> (17. 10. 2020.)

Jakšić, M. Senjske inkunabule i senjska tiskara : diplomski rad. Zagreb : Filozofski fakultet, 2001.

Lentić, I., Zlatarski predmeti iz XV. i XVI. stoljeća u riznici senjske katedrale// Senjski zbornik br.1 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1990. Str. 113.-124.

Lokmer, J. Barokni oltari i druga kamena oprema Katedrale uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju // Senjski zbornik br. 33/ Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2006. Str. 133.-192.

Lokmer, J. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. Stoljeća. // Senjski zbornik br. 42-43/ Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2015.-2016. Str. 235.-326.

Lokmer, J., Lokmer-Bekavac, F. „Sakralna baština Senj“ // Riječki teološki časopis, god. 13. (2005.), br 1, str. 211.-244.

Nazor, A. O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.-1508.). // Senjski zbornik br. 41/ Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2014. Str. 211.-244.

Nazor, A. Hrvatskoglagoljske inkunabule. U povodu 500. obljetnice brevijara Blaža Baromića (1493-1993). Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu, Vol. 23/24. br. 37-38-39, 1993. Str. 229.-257.

Nekić, D. Senjska biskupija u srednjem vijeku. // Senjski zbornik br. 24 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1997. Str 31.-48.

Pantelić, M. Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića, pisca i stampara glagoljskih knjiga. // Senjski zbornik br. 6 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1975. Str. 31.-44.

Paro, F. Tipografsko znanje Blaža Baromića. // Senjski zbornik br.35 / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2008. Str. 147.-160.

Tijan, P. Gdje je bila hiža arhižakna Silvestra Bedričića u kojoj je 1507./08. djelovala Senjska tiskara? // Senjski zbornik br. 21 / Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 1994. Str. 109.-116.

Sakralna baština // Grad Senj, službene stranice grada Senja. Dostupno na: <https://www.senj.hr/sakralna-bastina/> (25.8. 2020.)

Strabon. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58294> (12. 9. 2020.)

Strabo's De situ orbis printed in Venice, 1472. // Corning museum of glass. Dostupno na:

<https://www.cmog.org/article/strabos-de-situ-orbis-printed-venice-1472> (29. 8. 2020.)

Strabo Geographica // Christie'. Dostupno na: <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/strabo-6463-bc-ca-25-ad-geographica-translated-4890584-details.aspx> (2. 9. 2020.)

Strabo's De situ orbis printed in Venice, 1472. // Corning museum of glass. Dostupno na:

<https://www.cmog.org/article/strabos-de-situ-orbis-printed-venice-1472> (29. 8. 2020.)

Strabo Geographica // Christie'. Dostupno na: <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/strabo-6463-bc-ca-25-ad-geographica-translated-4890584-details.aspx> (12. 9. 2020.)

Strabo Geographica // Christie'. Dostupno na: <https://www.cmog.org/sites/default/files/collections/2E/2E0ECDCC-041D-48A8-902F-7253DD46841A.pdf> (12. 9. 2020.)

Strčić, P. Prilog o Senju u 13. i 14. st. za uspona knezova krčkih, načelnika i knezova senjskih // Senjski zbornik br. 34. / Miroslav Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj - Senjsko muzejsko društvo, 2007. Str. 161.-196.

Valentić, M. Kameni spomenici Hrvatske : XIII. – XIX stoljeća. Zagreb : Povijesni muzej Hrvatske, 1969. Dostupno na: http://www.hismus.hr/media/documents/izdavastvo/ID-1-1969_Kameni_spomenici_Hrvatske_XIII-XIX_stolje%C4%87a.pdf (10. 10. 2020.)